ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ

ӘР

(ДӨРД МӘЧЛИСДӘН ИБАРӘТ КОМЕДИЈА)

Совет һакимијјәти илләриндә классик әдәби ирсин, о чүмләдән, көркәмли јазычымыз Чәлил Мәммәдгулузадәнин бәдии-публисист фәалијјәтинин тәдгиги вә тәблиғи, әсәрләринин нәшри саһәсиндә диггәтәлајиг ишләр көрүлмүшдүр. Өмүрләринин бөјүк бир мәрһәләсини устад сәнәткарын ибрәтамиз һәјат јолунун, дәрин идеја-мәзмуна, орижинал форма хүсусијјәтләринә малик олан јарадычылығынын өјрәнилмәсинә, тәрчүмә вә нәшринә һәср етмиш әдәбијјатшүнас алимләрин, мәтншүнас вә наширләрин хидмәтләри сајәсиндә гијмәтли монографија вә мәгаләләр мејдана чыхмыш, әсәрләри дәфәләрлә китаб һалында охучулара чатдырылмышдыр. Лакин ахтарышлар давам едир. Сон илләрдә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјатыјла бағлы јени фактларын мејдана чыхмасы — бир сыра намә'лум фелјетон, мәгалә вә мәктубларынын, «Фатма хала» һекајәсинин үзә чыхарылыб әсәрләринин алты чилдлијинә салынмасы буна сүбут ола биләр.

Мәтбуатда хәбәр верилдији кими, Ч. Мәммәдгулузадәнин тәдгигатчыларындан филолокија елмләри намизәди Иса Һәбибов Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары Институтунун архивләриндән әдибин индијәдәк чап олунмамыш үч пјесини («Әр», «Лә'нәт», «Ојунбазлар») тапмышдыр. «Лә'нәт» вә «Ојунбазлар», кечән ил «Гобустан» топлусунда дәрч олунмушдур.

И. Һәбибовун тапыб чапа һазырладығы «Әр» комедијасыны охучуларымыза тәгдим едирик.

*Мәрчан ханым голу чырмалы мизин үстә хамыр гатыр. Пүстә дуруб онун јанында тамаша eләјир. Бир гәдәр кечәндән сонра Чаһанкир кирир вә о бири отаға кечир. Анасыны көрүб сорушур:

ЧАҺАНКИР. Ана, нә гајырырсан?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, зәнчәфил-чөрәк биширирәм.

ЧАҺАНКИР. Нә әчәб, ана?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Нечә нә әчәб? Бәс демирдин Тејмур бәј бу күн бизә гонаг кәләчәк?

ЧАҺАНКИР. Јох, кәлмәјәчәк.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Тәәччүблү). Нечә јә'ни кәлмәјәчәк?

ЧАҺАНКИР. Кәлмәјәчәк дә. Тејмур бу күн Вәзировкилә гонаг кедиб.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бәс нијә дејирдин бизә гонаг кәләчәк?

ЧАҺАНКИР. Дејәндә нә олар? Мән елә билирдим бизә кәләчәк, амма күчәдә мәнә раст кәлди, үзр истәди. Деди Гасым бәј гонаг чағырыб вә сөз дә вермишәм.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Бир гәдәр динмир вә үзүнү тутур Пүстәјә). Гыз, су кәтир, әлимә су төк.

Пүстә кедир. Чаһанкир дә кедир өз отағына. Пүстә су кәтирәнәдәк Мәрчан ханым мүтәәссир хамыра бахыр. Пүстә су кәтирир. Мәрчан ханым бидаваг әлләрини јуја-јуја вә һирсли-һирсли данышыр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бах, бу олду адам алдатмаг, адамы әлә салмаг. Гардаш, кәләчәксән де ки, кәләчәјәм, кәлмәјәчәксән де ки, кәлмәјәчәјәм. Дәхи сәнә ки, јалваран јохду, бу ағыр заманда өзүн билирсән ки, гонаға тәдарүк көрмәк нечә чәтиндир. Нә ун тапылыр, нә ју-

* Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалар Институтунун фонду. Архив 6, Г-6 (284). Шәрһләр вә гејдләр чапа һазырлајанындыр (**ред.**).

мурта тапылыр. Әлимизә дүшәни веририк јаға-бала ки, гонаг габағында хәчаләт олмајаг. Демәјәләр ки, филанкәс касыб дүшүб. А рәһмәтлијин оғлу, сән көрүрсән ки, биз сәнә нә гәдәр һөрмәт гојуруг. Ахыр сән вә'дә вермәсән, биз бу тамтәрағы тәк өзүмүздән өтрү гурмарыг. Ахыр, кәр бу заманда бу дәсткаһ нә илә баша кәлир. Биз бу тәдарүкү көрүрүк ки, сәнә лајиг олсун. Бәј баласысан, өјрәнмисән чәлаллы мәчлисләрә, биз дә чалышырыг ки, чәркәдән кери галмајаг.

ЧИЧӘК. (Тәәччүблә). Бәс Тејмур бәј кәлмәјәчәк?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Бикеф вә бир аздан сора). Кәлмәјәчәк.

ЧИЧӘК. Бәс нијә кәлмәјәчәк? Мәкәр өзү демәмишди ки, кәләчәјәм?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Чох да ки, демишди. Бизим она зорумуз ки, јохду. Кефи истәмишди демишди ки, сизә кәләчәјәм. Сора кефи истәјиб, Гасым бәјкилә кедиб. Зорумуз ки, јохду. Кефи белә истәјиб.

Чаһанкир гапыны ачыр вә бачысына тәрәф бахыр вә динмир. Көрүр ки, бикефди. Сорушур:

ЧАҺАНКИР. Гыз, Чичәк, сән нијә бу күн бикефсән?

(Чичәк башыны ашағы салыб, динмир. Чаһанкир јох олур).

ЧИЧӘК. (Куја өз-өзүнә). Тејмур бәј дәли дејил ки, Вәзировкилдә көзәл-көзәл гызлары гојуб, бизә кәлсин.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Ачыглы). Чәһәннәмә кәлсин, кора кәлсин, һеч кәлмәсин, һеч дә она јалваран јохду ки.

ЧАҺАНКИР. (Гапыдан). Ај гыз, Чичәк, мән ачам, әкәр бир шеј биширмишсиниз, верин јејәк, әкәр вермәјәчәксиниз, мән чыхым кедим.

Чичәк чыхыб кедир ашбазханаја тәрәф.

ЧАҺАНКИР. (Анасына). Ана, доғрусу, мәним фикримә бир шеј кәлир. Сиз бу күн, әлбәттә, Тејмуру наһара көзләјирдиниз вә ондан өтрү зәнчәфил-чөрәк тәдарүк едирдиниз. Чүнки Тејмур бәј кәлмәди, сиз аналы-гызлы бәрк бидамағ вә дилхор олдунуз. Елә дилхор олдунуз ки, зәнчәфил-чөрәји бишириб гуртармаг истәмәдиниз вә ушагларынызын да ачлығы јаддан чыхды. Мән ону истәјирәм дејәм ки, сизин тәрәфиниздән бу бир дәлиликдир. Сәбәб будур ки, јад бир адамын бизә наһара кәлмәји, ја кәлмәмәји кәрәк сизин һалыныза бир зәррә гәдәр тәфавүт еләмәјә вә әкәр тәфавүт еләсә дә, ону сиз, һәр һалда, бүрузә вермәјин. Бу, һәр икинизин тәрәфиндән сәфаһәт[1] вә бәлкә бидәбликдир. Тејмур бәј кими оғлан дүнјада һәдсиздир. Тејмур бәј мәним јолдашымдыр. О, бизә кәләндә мәнә гонаг кәлир, сизә кәлмир. Онун вә'дә хәлаф олмағы, ја олмамағы әввәл кәрәк мәнә тә'сир едә, сора сизә. Әкәр о бизә вә'дә вериб, кәлмәк әвәзинә Вәзировкилә кетди, бу ки бизә тәфавүт еләмәз. Анчаг буну сизә демәк истәјирәм ки... (Чичәјә). Гыз, бир дур кет, көр чөрәк олачаг, ја олмајачаг. (Чичәк дуруб кедир). Һә, анчаг сизә буну демәк истәјирәм ки, инди бу саат ачындан данышa билмирәм, амма чөрәкдән сора сизи баша сала биләрәм ки, Тејмур бәји сизин көзләмәјиниз лап әбәсдир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Нә дејирәм, гој әбәс олсун, гој Тејмур бәј хошбәхт олсун, нә дејирәм ки?

ЧАҺАНКИР. Сән билирсәнми нијә әбәсдир?..

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дајан, бир дә дајан, көр нә дејирәм...

ЧАҺАНКИР. Ондан өтрү әбәсдир ки...

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дајан бир, сән демирсән әбәсдир, гој буну Тејмур бәј ашикар десин, ачыг-ачығына десин, сән дә бил, мән дә билим ки, бизим үмидимиз әбәсдир. Јохса, дәхи кизләнпач ојнамағын нә мә'насы. Дәхи бурада икиүзлүлүк лазым дејил. Гардаш, бах, сән мәнә лазым дејилсән, мән дә сәнә лазым дејиләм, вәссалам. Гој бирјоллуг ачыг-ачығына десин ки, гардаш, әзизим, гоншум, сәнин гызын мәнә лазым дејил. Мән дә дәхи мүштәбеһ[2] олмујум.

[1] Сәфаһәт (әрәбчә) — лүзумсуз јерә мал вә мүлкүнү исраф етмәк, сәфеһлик, ағылсызлыг.

[2] Мүштәбеһ (әрәбчә) — шүбһәли, ајдын олмајан.

ЧАҺАНКИР. Ај арвад, ахы бу нә сөзду ки...

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дајан, дајан, мән дә мүштәбеһ олмујум. (Кедиб хамыры јығышдырыр). Пүстә, ај Пүстә, Чичәк, кәл бу хамыры бурадан јығышдыр. (Өз-өзүнә данышыр). Һәлә үмидимиз әбәсдир. Амма бир күн зәнчәфил-чөрәк, бир күн шәкәр-чөрәк, бир күн пахлава оланда зијаны јохдур, амма үмид сөһбәтинә кәләндә үмидимиз әбәсдир. Бу милјонлар әбәс дејил, вә'дә хәләф олмаг әбәс дејил, амма, биз јазыг, мүнтәзир олмағымыз әбәсдир, гонағын јолуну көзләмәјимиз әбәсдир, әбәсдир.

ЧАҺАНКИР. (Гапыда дуруб, хамыры јығышдыранлара тамаша едир). Ана, бәс дејирдин зәнчәфил-чөрәк биширәчәјәм. Мәкәр Тејмур бурада олмаса, бизим боғазымыздан кечмәз?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Жилејли). Мәним ишим јохду, һәр кәс биширәчәк, биширсин.

Иззәт нәнә әлиндә бошгабда көјәрти, выјылдаја-выјылдаја кирир ичәри вә Чаһанкирә: — Бала, нәнән гаданы алсын, бә гонағын нијә кәлмәди?

Чаһанкир динмир вә нәнәсинин әлиндән көјәртини алыр, кедир отағына. Иззәт нәнә гајыдыр. Пүстә бишмиш габыны бүғлана-бүғлана апарыр ичәри.

ПҮСТӘ. (Чаһанкирә). Бәс Надир бала чөрәјә кәлмәјәчәк?

ЧАҺАНКИР. Мәним Надирдән хәбәрим јохду. Бу нәдир? (Бишмишә бахыр. Пүстә истәјир кетсин). Бу нәдир? Бу нәдир? Плов да вармы?

ПҮСТӘ. Вар.

ЧАҺАНКИР. Гарасы нәдир?

ПҮСТӘ. Һинчамады.

ЧАҺАНКИР. Нечә һинчама?

ПҮСТӘ. (Күлә-күлә). Валлаһ, дилим тутмур. Билмирәм һинчамады, ја синчама.

ЧАҺАНКИР. Бәс анамкил нијә чөрәјә кәлмир, Чичәк нијә кәлмир, халам һарадады?

ПҮСТӘ. Евдәдиләр, билмирәм нијә кәлмирләр.

ЧАҺАНКИР. (Шорбадан бир-ики гашыг көтүрүб чағырыр) — Ана! (Сора бир-ики гашыг көтүрүб чағырыр) — Чичәк!

ЧИЧӘК. (Плов нимчәси әлиндә кирир ичәри). Дадаш, сән раһат чөрәјини је, биз дә кәлирик.

ЧАҺАНКИР. Бәс Надир нијә индијә кими кәлмәјиб?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Гапыдан кирир). Чаһанкир, бала, сән чөрәјини је, ола биләр ки, Надир бу күн чөрәјә кәлмәјә.

ЧАҺАНКИР. Сәбәби?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Нә билим, дејир мәни јолдашларымдан бириси наһара чағырыб. Она мал әти биширмисиниз. Анчаг Тејмур бәји гонаг чағыранда она һәмишә фисинчан-плов биширирсиниз. Онун сөзү будур. (Пловун гарасыны дүзүр Чаһанкирин габағына). Бах, чолпаны јавуг гој, бу да хурма-бадам гарасыдыр.

ЧАҺАНКИР. Бах, бу доғру сөздү. Инсан кәрәк һаг тәрәфдары ола. Мән бу барәдә Надири һеч гынамырам, бу ашикар бир ишдир ки, Тејмур бәји сиз һамыдан артыг истәјирсиниз.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Әлбәттә, бунун бир сәбәби вар ки, истәјирик.

ЧАҺАНКИР. Нәдир сәбәби?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Сәбәби одур ки, Тејмур бәј дә бизи һамы гонаглардан артыг истәјир.

ЧАҺАНКИР. Хуб, әкәр бу сөз доғрудурса, мән буну билмәк истәрдим ки, Тејмур бәј ахыр бизи нијә өзкәләриндән артыг истәсин?

Мәрчан ханым динмир вә көнүлсүз шорбадан бир гашыг көтүрүб јемәк истәјир.

ЧАҺАНКИР. (Јемәкдән әлини чәкиб). Ахыр мән сәндән сөз сорушурам.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Чөрәјини је, сојутма.

ҸАҺАНКИР. Инди мән дојмуш олсам, онда сән кәрәк мәнә ҹаваб вермәјәсән?

Анасы јенә динмир. Ҹаһанкир бир-ики гашыг да көтүрүб дурур ајаға. Додагларыны чөрәк дәсмалы илә силир вә истәјир чыхсын кетсин.

ҸАҺАНКИР. Ана, букүнкү сөһбәтләр, доғрусу, мәним һеч хошума кәлмәди. Билмирәм бу нә данышыгды. Тејмур бәј белә кәлди, Надир белә кетди, бу сөзләрин мә'насыны мән һеч баша дүшә билмирәм.

ЗӘРӘФШАН ХАНЫМ. Валлаһ, билмирәм чөрәк үстә бу гәдәр данышыг олар ки, сиз еләјирсиз?

ЧИЧӘК. Хала, валлаһ, лап доғруча дејирсән.

ПҮСТӘ. Сиз ки, бу плову јемәјәҹәкдиниз, бәс нијә бизә бу гәдәр әзијјәт вердиниз.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Ҹаһанкир, валлаһ, сән наһаг јерә бизә бахыб чөрәјини јарымчыг гојурсан, бах, чолпаја, хурма вә бадама һеч әл вурмадын. Ахыр мән ганмырам сән нијә бизә бахырсан. Һәрәнин бир дәрди олар, сән ахыр нијә бизә бахырсан вә чөрәјини јарымчыг гојуб, арвад-ушаг сөһбәтинә гарышырсан.

Ҹаһанкир кәлир анасынын јанына вә онун габағында дуруб, бир гәдәр динмир вә сора дејир: — Ана, кәл сәнинлә ачыг данышаг.

МӘРҸАН ХАНЫМ. (Чичәјә вә Пүстәјә тәрәф). Бу габ-гачағы бурадан јығышдырыб апарын. Өзүнүз дә бурадан кедин.

(Гызлар елә дә еләјирләр).

МӘРҸАН ХАНЫМ. (Оғлуна). Ҹаһанкир, бала, гој сәнә сөзүн ачығыны дејим.

ҸАҺАНКИР. Де, де, де көрүм, нә дејирсән.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Бәс бу бәдбәхтин гызы нә вахтадәк евдә галаҹагдыр?

ҸАҺАНКИР. Һансы гыз?

МӘРҸАН ХАНЫМ. (Гапыја тәрәф бахыр). Һансы гыз олаҹаг? Чичәк.

ҸАҺАНКИР. Ким она дејир ки, евдә гал?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Бәс, о, әрә кетмәјәҹәк?

ҸАҺАНКИР. Ким она дејир ки, әрә кетмә? (Һирсиндән чијинләрини түллајыр).

МӘРҸАН ХАНЫМ. А балам, ахыр ону кәрәк истәјән ола ки, әрә кедә, ја јох?

ҸАҺАНКИР. Хуб, мән кимин габағыны кәсиб, гојмурам ки, ону истәсин?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Валлаһ, Ҹаһанкир, мән билирәм ки, сән бу сөһбәтләри хошламырсан. Чүнки ушаглыгдан сән Чичәји истәмирсән, амма нечә олмуш олса, о сәнин ана бир, ата бир, доғмаҹа баҹынды.

ҸАҺАНКИР. (Бир гәдәр фикирләшир). Ана, валлаһ, сәнин кәрәк мәнә јазығын кәлсин вә мәни дарыхдырмыјасан. Сән Чичәк барәсиндә мәни тәнкә кәтирдин даһа.

МӘРҸАН ХАНЫМ. (Ачыглы дуруб кедир). Доғрусу, сәнинлә данышмалы дејил.

Кедир. Ҹаһанкир китабларыны ачыр габағына, башлајыр китабларла мәшғул олмаға. Пүстә кәлир, галан габ-гачагдан көтүрүб апармаг истәјир. Бир Ҹаһанкирә тәрәф бахыр, бир кетмәк истәјир. Иззәт нәнәнин аһылтысыны ешидиб чыхыб кедир.

Иззәт нәнә аһ-вај илә кирир Ҹаһанкирин јанына вә о тәрәфә-бу тәрәфә бахыр вә көрүр ки, Ҹаһанкир китабларла мәшғулдур, динмәјир вә кетмәк истәјир вә кедәрәк гапынын ағзында Ҹаһанкирдән сорушур:

ИЗЗӘТ НӘНӘ. А балам, бәс о јазыг гыз нә вахтадәк евдә галаҹаг?

Ҹаһанкир нәнәсинә тәрәф бахыр, һеч динмир. Нәнәси дә она тәрәф бахыр вә һеч бир сөз демир. Хејли бир вахтдан сонра Ҹаһанкир нәнәсинә дејир:

ҸАҺАНКИР: Нәнә, нә дејирсән?

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Белә, а гадавы алым, дејирәм ки, ахыр нә вахта кими о гыз евдә галаҹаг?

ҸАҺАНКИР. Һансы гыз?

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Белә о јазыг Чичәк балам.

Ҹаһанкир һөвсәләсиз нәнәсинә тәрәф бахыр вә динмир. Бир гәдәр дә кечәндән сонра китабларыны вурур голтуғуна, папағыны гојур башына вә отагдан чыхыб кедир. Нәнәси динмәз-сөјләмәз бахыр Ҹаһанкирин далынҹа. Мәрҹан ханым кәлир.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Ана, бах, Ҹаһанкир чөрәји дә јарымчыг гојду вә јәгин ки, аҹ дурду, гојду кетди.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Ахыр нијә белә еләди? Сөзү нәдир ки?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Нә билим, дејир ки, Чичәјин сөзүнү мәним јанымда данышмајын.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Нијә? Мәкәр Чичәк сәнин баҹын дејил? Сән онун гардашы дејилсән?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Ана, валлаһ, инди дәхи сән көрән дејил. Инди дәхи нә баҹы гардашы танıјыр, нә гардаш баҹыны танıјыр. Инди кәрәк һәр кәс өз башыны сахласын. Нә гардаша үмид вар, нә баҹыја үмид вар. (Дәсмалдан, гашыгдан бир-ики шеј көтүрүб, отагдан чыхыб кедир).

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Ах, јазыг ҹаным, көр нә күнә галдыг, көр о јазыг гыз нә күнә галды. Нә гардаша үмид вар, нә баҹыја үмид вар. Бәс о јазыг гыз нә вахтадәк евдә галсын, башына һаранын дашыны салсын, һарадан өзүнә өмүр јолдашы тапсын, һәрә кедиб өзүнә бир сары сачлы гыз тапаҹаг, бәс о јазыг гызын күнаһы нәдир ки, сачлары гарадыр, сары дејил. Бәс нејләсин, кимә сөзүнү десин, ах јазыг балам, бир дә јазыг балам.

Диз үстә чөкүб күја намаз гылыр вә башыны ашағы салыб, гојур дизини үстә вә сүкута чумур. Мәрҹан ханым кәлир вә анасыны бу һаләтдә көрүб, о да диз үстә чөкүр вә әлләрини аллаһын дәркаһына галхызыб данышыр.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Худаја, мән сәнин һикмәтинә әл вура билмәрәм, мәсләһәт сәнин јанындадыр. Худаја, анд верирәм сәнин ҹәлалына, мәни сән бу дәрддән хилас ејлә, сән мәним бирҹә дәнә о јазыг гызымын бәхтини ач, ахыр мән дост-дүшмән ичиндә хәҹаләтимдән јерә кирирәм. Ахыр кими мән баша салым вә кимә мән ҹаваб верим ки, мәним 23 јашымда гызым индијәдәк кор гыз кими евдә галыб, әрә кетмир. Бәс мән нә вә'дәјәдәк она-буна бахыб, һәсрәт чәкәҹәјәм. Бәс халхын гызлары нијә 14 јаша чатмамыш әрә кедир. Худаја, мән нә күнаһын саһибијәм. О јазыг гызын күнаһы нәдир вә кимин гызындан әскикдир. Нәҹабәт десән, султан гызыдыр. Дәрс десән, дәрс охујуб вә мүәллимлик еләјир. Милләт иши вә ҹамаат иши десән, һәр күн ичтимаи ишләрдә вә мәҹлисләрдә. Абырлы десән, һамыдан абырлы. Инди бәс јазыг гыздан дәхи нә истәјирләр.

ЗӘРӘФШАН. (Гапыдан кирә-кирә). Мәрҹан, валлаһ, Чичәјин евини јыхан елә һәмин ҹамаат ишләридир. Нә гәдәр ки, кечә вә күндүз Чичәк мәҹлисләрдә кишиләр ичиндәдир, кишиләр ичиндә онун гәдир-гијмәти олмајаҹаг. Бах, буну сән јадында сахла. Бир сөздү мән дејирәм.

Иззәт нәнә отурдуғу јердә һәрәкәт еләмәјир вә башыны галдырмајыб дејир: — Олмајаҹаг, олмајаҹаг. Зәрәфшан јахшы дејир.

МӘРҸАН ХАНЫМ (Зәрәфшана). Еһ, сән дә мағыл сөз данышдын, елә евдә отуранлар аг күнә галыблар ки, Чичәк дә евдә отурсун. Бәс

халхын гызлары нијә кишиләр ичиндә мин әмәлдән чыха-чыха әрә кедирләр. Бәс Назлы хатын кечә дә оғланларнан кәзирди, күндүз дә кәзирди. Нијә он дәрдә чатмамыш әрә кетди? Нијә Бајрам бәјин гызы Гызыл әрә кетди? Амма евдә отуранлар нечә олду? Һансы әрә кетди? Сән өзүнү нијә көтүрмүрсән? Сәнин нә вахтынды ки, башына гара дәсмал бағлајыб, јаслы арвадлар кими евдә өмүр чүрүдәсән. Бир дә инди көр нә әсрдир ки, чамаат ишинә гарышмајыб, евдә отурасан вә адамын түкүнү дидәләр. Валлаһ, билмирсән кимин сөзүнә бахасан. Евдә отуранлары да мәзәммәт еләјирләр, чамаат ишинә гарышанлары да тәһмәтләндирирләр. Лап Молла Нәсрәддинин ешшәк минмәсинә дөнмүшүк. Минирсән, дејирләр нијә минирсән, минмирсән, дејирләр нијә минмирсән?

ИЗЗӘТ НӘНӘ. (Өз отурдуғу јердән тәрпәнмәдән). Мәрчан доғру дејир, лап гара күнә галмышыг.

ЗӘРӘФШАН. Бунлар һамысы бәхтнәнди. Һәр кәсин бәхти вар, әрә кедәчәк, бәхти јохду, кетмәјәчәк.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Һә, һә, бәхтнәнди, бәхтнәнди. Јазыг, бәдбәхт Чичәк балам да бәдбәхтдир, елә Зәрәфшан балам да бәдбәхтдир.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. (Мәрчан ханыма). Ај ханым, бәс Тејмур бәјин иши нечә олду? Бәс ешитдим Чичәк ханымдан өтрү кедиб-кәлир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Тејмур бәј Чичәк ханымдан өтрү кедиб-кәлмирмиш.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. Бәс кимдән өтрү кедиб-кәлирмиш?

ЗӘРӘФШАН. (Һәсрәт халаја). Доғрусуну билмәк истәјирсән? Тејмур бәј зәнчәфил-чөрәкдән өтрү кедиб-кәлирмиш вә фисинчан-пловдан өтрү, хурма-бадамлы пловдан өтрү кедиб-кәлирмиш.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Јазыг Чичәк балам, бәхти гара Чичәк балам.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. (Мәрчан ханыма). Ај ханым, чох да дарыхмајын, аллаһ кәримди. Чичәк ханым һәлә чаһалды, иншаллаһ, бәхти ачылар, кедәр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Һәсрәт, билирәм кедәчәк, әввәл-ахыр кедәчәк. Анчаг нә вахт кедәчәк? Сән дәрдә дүчар оландан сонра кедәчәк, сәнин чанын чыхандан сонра кедәчәк. Сәни илләр узуну нәвә, нәтичәјә һәсрәт гојандан сонра кедәчәк. Јохса нијә кетмәјәчәк.

ШӘРӘФ ХАЛА. Салам әлејкүм, Мәрчан хала. Пүстәјә де, о һәвәнкдәстәни бир саатлығa версин. Јенә өзүм көтириб гајтарарам.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Әлејкүм салам. Бах, һәлә бизи гојаг кәнара, ахыр бу јазыг арвад инди нејләсин? Башына һаранын дашыны салсын? Бәс бу арвадын гызы нә вә'дәјә кими дөрд диварын ичиндә дустаг галачаг? Нечә јашына кими евдә отурачаг? Инди Јетәрин нечә јашы олар?

ШӘРӘФ ХАЛА. Мәрчан бачы, сәнин чанын үчүн инди 18-дән өтүбдүр. Һачы Һејдәр Мәккәдән гајыданда Јетәр ики ајлыг иди.

ПҮСТӘ. (Һәвәнкдәстәни көтириб, Шәрәф халаја верир). Шәрәф хала, валлаһ, халхда һеч күнаһ јохдур, күнаһ өзүнүздәдир. Гызыныза мүштәри чыханда да һәрәјә бир гулп гондарырсыныз. Одур, кечән ил Мирзә Гуламһүсејн Јетәри истәјәндә нә чаваб вердиниз? Дединиз Јетәр ағырлығы гызыл көтирсин, гызы верәк.

ШӘРӘФ ХАЛА. (Әлини додағына апарыр). Ој, башыма хејир, гыз, биз һавахт елә сөз дедик?..

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Икиәлли дизләринә чырпыр). — Вај, јазыг чаным.

ПҮСТӘ. (Мәрчан ханыма). Ханым, чох да дарыхма, аллаһ кәримди.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Пүстәјә). Һә, кәримди, мән дә билирәм кәримди. Анчаг о кәрим, аллаһ, билмирәм нә вахт һараја чатачаг? Бу јазыг арвадын (Шәрәф халаја ишарә) һарајына чатачаг?

ШӘРӘФ ХАЛА. Мәрчан бачы, бәс бу јазыг Зәрәфшан бачыны нијә демирсән. Бунун нә вахтыдыр индидән дул галсын, тәк-тәнһа өмрүнү јолдашсыз чүрүтсүн, һәлә кәрәчәкли күнү габагдадыр. (Зәрәфшана). Јенә динмирсән, ај јазыг.

ЗӘРӘФШАН. (Стәканлары шкафа дүзүр). Еһ, Шәрәф хала, мәнимки дәхи кечибди, һәлә јекә-јекә гызларымыз көзләри јолда гала-гала һеч билмирәм нә вахт нобат мәнә чатачаг.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Ахыр нобат нејләсин. Көр нә гәдәр көзү јолда оланлар вар. Һеч бир еви нәзәринә кәтирирсән ки, орада јетишмиш гыз, гартымыш гыз олмасын, дул кәлин олмасын!

ШӘРӘФ ХАЛА. Доғрудур.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бах, елә инди бизимкиләр дөрд нәфәр олду.

ШӘРӘФ ХАЛА. Доғрудур.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бах, бу мәһләдә Хырда ханымын гызы.

ШӘРӘФ ХАЛА. Еләди.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Сора, Хырданын гызы...

ШӘРӘФ ХАЛА. Хырданын гызы.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Һачы Күлмәммәдин гызы Әрик.

ЗӘРӘФШАН. Кәблә Мусанын гызы Меһри.

ЧИЧӘК. Ханоғланын гызы Дилбәр.

ШӘРӘФ. О мәһләдән Физзәнин гызы.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Назлы халамын гызы Хејрансә.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. (Кирир ичәри, әлиндә јујулмуш чәнкәл-бычаг). Бәс бичарә Тутуну нијә демирсиз, бәс Мәммәд бәјин гызы Нәркизи нијә демирсиз?

ЧИЧӘК. Илдырымын гызы Телли.

ЗӘРӘФШАН. Зејнәб галды, Фатма ханымын гызы Зејнәб. О нәдир еј, Губад бәјә нишанлы иди, сора гызы туллады, кетди јәһуди гызы алды.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Һәлә бизим јадымыза дүшәнләр бунларды. Бәс көр јадымыза дүшмәјәнләр нә гәдәрдир?

ШӘРӘФ ХАЛА. Мәрчан бачы, сәнин башын үчүн һәдди-һесабы јохду. Ах, јазыглар!..

ҺӘСРӘТ ХАЛА. Шәрәф бачы, валлаһ, һеч билмирәм нә күнә галачајыг.

ЧИЧӘК. Нә күнә галачыјыг — һамымыз дул галачыјыг.

ПҮСТӘ. Һеч јүз ил дә бундан сонра бу гәдәр гыза әр тапылмаз.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Ачыглы, Пүстәјә). Һә, тапылмаз, тапылмаз, сән јахшы билирсән ки, тапылмаз. Сәнин нә вечинә ки, тапылмаз. Сән јәгин өзүнә архајынсан ки, сәнин үчүн тапылар. Онунчүн белә архајын данышырсан. Бәс нечә олар ки, сәнә тапылар, өзкәләрә тапылмаз? Еләдә бу гәдәр гыз апарыб өзүнү Күрә төксүн. Дәхи беләликлә баш сахламағын нә фајдасы, валлаһ, мән лап безикмишәм. Аллаһ мәнә бир мүфтә өлүм кәндәрсин, та бу күнләри көрмәјим. Ахыр мәним гызымын күнаһы нәдир ки, бу јаша чатсын вә көзәл-көзәл оғланлара һәсрәт галсын? Бәс о бири јазыгларын күнаһы нәдир?

Дүнән көрдүм ки, гызым Чичәк гәмкин отуруб фикир дәрјасына чумубдур. Дејирәм гызым, нәјин фикрини еләјирсән? Көр мәнә нә дејир? Дејир аначан, бәс мән нә вахт әрә кедәчәјәм? (Долухсунур). Дејирәм гызым, аллаһ кәримдир, үрәјини сыхма, иншаллаһ, сәнин дә бәхтин ачылар, кедәрсән. Јазыг гыз көр нә дејир: — Ана, дејәсән индики әсрдә әр-зад моддан дүшүбдү. Көрүрәм һеч мәним үзүмә бахан јохду. (Ағлајыр).

ШӘРӘФ ХАЛА. (Ағлајыр). Доғрудан да, көрәсән, бунун ахыры нә олачаг?

ЗӘРӘФШАН. Ах, әр-әр. Дәхи әр-зад моддан дүшүб.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Ағлаја-ағлаја). Јох, дәхи биз әр үзү көрмәник.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. (Ағлаја-ағлаја). Јох, дәхи биз әр үзү көрмәник.

Чичәк вә Зәрәфшан да јавашча ағлашыб чаргатларынын учу илә көз јашларыны силирләр. Мәрчан ханым да, Шәрәф хала да, Һәсрәт хала да, Пүстә дә јавашча ағлашырлар. Бу һејидә ики нәфәр гоншу арвадларындан башлары ичәри узадыб сорушурлар: — А бачылар, бура јас јериди?

Ичәри кириб, башлаjырлар ағлашмаға. Бунлардан саваjы, jенә үч-дөрд арвад кирир вә мүвафиг гаjдада һәрә өз өләнләрини үнван едиб, башлаjыр ағламаға. Мәрчан ханымын ев адамлары ағлаjа-ағлаjа деjир: Әр-әр, ваj, jазыг чанымыз.

Бу һеjндә Надир бала әлиндә китаб кирир ичәри вә дурур арвад мәчлисиндә, отағын орталығында вә үзүнү тутур анасына вә тәәччүблә сорушур:

НАДИР БАЛА. Ана, бу нә ағлашмады?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, о jазыг атан jадыма дүшдү, башладым ағламаға. Бу аталары рәһмәтликләр дә сәсимизи ешидиб, кәлдиләр. Бунларын да гәлбләри нәзилди, башладылар бунлар да ағламаға.

Надир бала ортада дуруб тәәччүблү, каһ о арвада вә каһ бу арвада бахыр. Арвадлар да буна бахырлар. Бир овгат һеч кәс динмир.

НАДИР БАЛА. Мән һеч зад баша дүшмүрәм.

ЗӘРӘФШАН. Халан гаданы алсын, дәхи ниjә баша дүшмүрсән? һәрәнин бир дәрди вар ағлаjыр да. Сән ниjә арвад ишинә гарышырсан, кеч кет отағына да.

һӘСРӘТ ХАЛА. Бала, халан jахшы деjир, кеч кет ишинә.

НАДИР БАЛА. һәсрәт хала, сән аллаһ, мәни баша сал көрүм бу нә jасды, бәлкә бир адам өлүб.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Көзүнүн jашыны силә-силә). Валлаһ, оғлум, бир кәс өлмәjиб. Доғрусу, бу jазыг гызларын дәрдинә ағлашырыг.

НАДИР БАЛА. Нечә гызларын?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Нә билим, әввәл елә өз бачын Чичәjин.

НАДИР БАЛА. (Тәәччүблү). Чичәjә нә олуб?

һӘСРӘТ ХАЛА. Боj, башыма хеjир. һәлә сорушур да ки, Чичәjә нә олуб. Деjәсән ки, өз доғма бачысы деjил.

НАДИР БАЛА. (һәсрәт халаjа тәрәф чөнүр). Ахыр сорушурам ки, Чичәjә нә олуб?

һӘСРӘТ ХАЛА. А балам, ахыр нә вахтадәк иjирми үч jашында бир гыз евдә галыб әрә кетмәз?

НАДИР БАЛА (Тәәччүблү). Елә бу?

БИРИНЧИ JАД АРВАД. Боj, башыма хеjир, һәлә бу азды?

НАДИР БАЛА. (Биринчи арвада тәрәф чөнүр). Сән нә деjирсән, еj?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, һирсини jе, бир гулаг ас көр нә деjирләр.

ИКИНЧИ JАД АРВАД. Боj, башыма хеjир, деjәсән ки, һеч бунун бачысы деjил.

НАДИР. Хуб, бачымды, ахыр она нә олуб?

ҮЧҮНЧҮ JАД АРВАД. Нә олачаг, деjирик ки, jазыг гыз ниjә индиjә кими әрә кетмәсин?

НАДИР БАЛА. (Учадан, ачыглы). Чәһәннәмә кетсин, кора кетсин.

ЗӘРӘФШАН. Бала, бир де көрүм бу оғланларнан сән кәзиб доланырсан, бир де көрүм ниjә онларын бири күл кими бачына елчи көндәрмир?

ДӨРДҮНЧҮ JАД АРВАД. Бах, бу jахшы сөздү.

БЕШИНЧИ JАД АРВАД. һәлә бир бундан сорушмалы ки, бу өзү ниjә һәлә евләнмир? Ниjә? Бунун евләнмәли вахты деjил?

БИРИНЧИ JАД АРВАД. Чох әчәб вахтыды.

НАДИР БАЛА. (Биринчи арвада). Аj арвад, мәндән әл чәкин!

МӘРЧАН ХАНЫМ. Боj, башыма хеjир.

һӘСРӘТ ХАЛА. Ахыр сәндән сорушурлар ки, сән өзүн ниjә евләнмирсән?

ИКИНЧИ JАД АРВАД. Ди, чаваб вер көрәк, өзүн ниjә бу гызларын бирини алмырсан?

НАДИР БАЛА. (Китабы галдырыр башынын үстә вә истәjир вурсун). Әл чәкин мәндән, jохса, валлаһ, билмирәм нејләjәм.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Аj балам, да ниjә чығырырсан?

НАДИР БАЛА. Чох jахшы еләjирәм чығырырам. Мәним нә вахтымды ки, евләнәм?

һӘСРӘТ ХАЛА. Нечә нә вахтымды? Сән мәкәр ушагсан?

ИКИНЧИ JАД АРВАД. Нечә нә вахтымды?

ҮЧҮНЧҮ JАД АРВАД. Чох әчәб вахтынды.

НАДИР БАЛА. (Онун үстүнә чығырыр). Әл чәк мәндән, кафтар.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Боj, башыма хеjир.

Зәрәфшан кәлир. Jапышыр Надир баланын голундан вә чәкә-чәкә апарыр о бири отаға вә Надир бала кедә-кедә арвадлара чәмкирир, арвадлар буна чәмруjа-горуjа далы-далы кедир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. һеj, инди деjирсән гызларымыза әр тапылмыр. Онларын бири дә елә мәним өз оғланларымды. һәлә буну ниjә деjирсиниз. Бөjүк гардашы Чаһанкирин иjирми бир jашы вар, онун jанында һеч евләнмәк сөзү данышмаг олар? һәлә бу jахшыды.

БИРИНЧИ JАД АРВАД. Валлаһ, Мәрчан бачы, анд олсун һәзрәт Аббаса, кечәләри jуху jухламырам. Ахыр билмирәм ки, о башы дашлы Күлпәри нә вахт әрә кедәчәк. Валлаһ, бу гүссә мәни өлдүрәчәк.

ИКИНЧИ JАД АРВАД. (Габагкы арвада). Бачыханым, Имам һүсеjн һаггы, елә мән дә о күндәjәм.

ҮЧҮНЧҮ JАД АРВАД. һәлә сизинки бирди. Аллаһа анд олсун, гызларымын үчү дә jетишиб, үч-дөрд илди ки, көзләри jолдады. (Аһ чәкир). Валлаһ, һеч билмирәм ки, ахыры нечә олачаг. Ах, ваj!

һӘСРӘТ ХАЛА. Пеjғәмбәрә анд олсун ки, бу дәрд jаман дәрдди.

ЗӘРӘФШАН. Ах, аман аллаһ.

НАДИР БАЛА. (Гапыдан башыны узадыр). Аj арвадлар, мән һеч баша дүшмүрәм ки, өзүнүзә әр ахтарырсыныз, jа гызларыныза әр ахтарырсыныз?

һӘСРӘТ ХАЛА. О нә сөздү? Аллаһ нә истәсә о олачагды. Гисмәтин нәди?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Ниjә? Елә бирчә гыз әрә кедәр? Дул арвад әрә кетмәз?

ШӘРӘФ ХАЛА. һәлә ону де ки, кәрәк әр тапылыр ки, jа өзүмүз, jа гызымыз әрә кетсин?

ДӨРДҮНЧҮ JАД АРВАД. Худавәнди-аләмин дәркаһына анд верирәм ки, о jазыг гызларымыза бир күн ағласын. Онларын бахтыны ачсын.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Арвадларын биринә). Зеjнәб бачы, аллаһ сәнин о күлүзлү гызына бир нишанлы jетирсин, jохса онун да әрә кетмәк вахтыды.

ДӨРДҮНЧҮ JАД АРВАД. Мәрчан бачы, анд олсун мәним ушагларымын чанына, мәним арзум будур ки, әввәл Чичәк ханымын бәхти ачылсын, сора да нөвбәт бизимкиләрә jетишсин.

БИРИНЧИ JАД АРВАД (Зәрәфшана). Аj Зәрәфшан ханым, валлаһ, биз елә гызлардан данышырыг, бәс сәнин нә вахтынды ки, нечә илләрнән евдә дул галасан? Өмрүнү чаһыл-чаһыл чүрүдәсән. Сәнин һеч отуз jашын jохду.

ЗӘРӘФШАН. Аj Гәмәр хала. Мәннән деjил ки, һәрәнин бир гисмәти вар.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Ваj, ваj, jазыг чаным, билмирәм балаларымын һансынын дәрдини чәким. Бир jандан Чичәjин дәрди, бир jандан Зәрәфшанын дәрди мәни алыб. Ах, jазыг чаным.

ШӘРӘФ ХАЛА. Имам һүсеjн һаггы, jаман дәрдди.

һӘСРӘТ ХАЛА. Көр дүнән jазыг Чичәк мәнә нә деjир. Деjир, хала, мән елә өмрүмүн ахырына кими әрсиз галачағам. Деjирәм, балам, сәбр елә, аллаһ сәбр еләjәнләри дост тутар. Валлаһ, jазыг гыза елә үрәjим jанды ки, ағламаг мәни тутду. (Ағлаjыр).

БИРИНЧИ ЈАД АРВАД. Һәсрәт бачы, һәлә мәни демирсән, өзкәләри биринин дәрдини чәкәндә, мән үчүнүн дәрдини чәкирәм. Үчүнүн вахты јетишиб, әр дејиб һазыр дурублар. Һәсрәт бачы, валлаһ, онларын дәрди мәнә кечәләр раһатлыг вермир, јухуда јухлаја билмирәм. (Долухсунур).

ҮЧҮНЧҮ ЈАД АРВАД. Ах, сиз дејирсиз ки, јә'ни бу өмүрдү ки, елә өмүр еләјирик? Зәһримар олсун елә өмүр ки, биз өмүр еләјирик. Елә бизим бичарә Зәркүл сүбһ тездән јериндән галхыр, елә белә көрүрәм ки, хәлвәтчә акошканын габағыны кәсиб, күчәдән кечәнләрә вурһавур әл еләјир ве оғланлара бахыр. Елә сәһәрдән ахшамадәк пешәси аһ чәкмәкди. Билмирәм бу јазығын ахыры нечә олачаг. Аһ, јазыг гыз. (Долухсунур).

Дөрдүнчү јад арвад ағлаја-ағлаја бир сөз данышыр вә јахшы ешидилмир. Анчаг һәр чүмләнин ахырында бу кәлмә ашкар ешидилир: — Әр, әр... Вә гејри арвадлар да өлүјә ағлајан кими сәс-сәсә вериб ағлашыб, охшајырлар: — Әр, әр. Елә бил ки, өлүјә ағлашырлар. Һәсрәт ханым, Зәрәфшан, Чичәк, Шәрәф хала, Иззәт нәнә ағлајана охшајырлар. Чаргатларынын учу илә көзләрини силирләр. Бу һејндә Чаһанкир голтуғунда китаблар тәләсик кирир ичәри вә төвшүјә-төвшүјә дурур арвад мәчлисинин ортасында вә дејир:

ЧАҺАНКИР. Ана, бу нә ағлашмады, нә бәдбәхтчилик үз верибди? Ана, сән аллаһ, тез мәнә доғрусуну де. Јохса дарүлфүнундан бура кими гачмышам. Гоншумуз Аслан Мирзә дарүлфүнунда мәндән сорушду ки, сиздә нә ағлашмады... Ана, сән аллаһ, тез чаваб вер.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Оғлум, горхма, елә бир шеј јохду.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Бала, иншаллаһ, бир шеј јохду.

ЗӘРӘФШАН. Бала, үрәјини сыхма, аллаһ кәримди.

ЧАҺАНКИР. (Јад арвадлара диггәт еләјир). Бу арвадлар бура чәм олмагда јәгин бир шеј вар ки, јығышыблар.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. Бала, елә бир өлүм-итим јохду. Анчаг елә олар да биз дәрддәди, онунчүн јығышыблар ки, бир јердә дәрдләшәк.

ЧАҺАНКИР. Бәс Надир бала һаны?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Надир дә лап ипдән-сапдан чыхыб, лап ағлы-зады да гачыб.

ИЗЗӘТ НӘНӘ. Јазыг, о јола ки, Надир бала дүшүбдү. Елә бир дәрд дә Надирин дәрдиди.

ЧАҺАНКИР. Мән сизә јалварырам ки, ахыр ағлашманыза сәбәб нәди? Мүршүд дајымдан нә хәбәр? Азарлы дејил? Мән өлүм ана, гоһум-әгрәбадан азар-безар хәбәри, өлүм-итим хәбәри ешитмәјибсиниз ки?

ЗӘРӘФШАН. Чаһанкир, сәнин чанын үчүн һеч бир азар-безар хәбәри бир јандан ешитмәмишик.

Арвадлардан бир-икиси дуруб ајаға кетмәјә һазырлашырлар.

ЧАҺАНКИР. Бәс бу арвадлар кимдирләр?

МӘРЧАН ХАНЫМ. О ајаг үстә дуранлардан бири Фаисә хала, бири Үзејирин досту Ханымды. Јердә отуранлар да Ширин ханым, бири Чәпкән халады вә о тәрәфдә дуран да Ибраһимин арвады Дүкчә бачыды.

Чаһанкир мат вә мәәттәл галыб бир шеј баша дүшмүр вә динмир.

БИРИНЧИ АРВАД. (Мәрчан ханыма). Мәрчан ханым, Чаһанкир бәј јәгин ки, јенә ишдән һалы дәјил. Чүнки никарана охшујур. Јахшысы будур ки, мәтләби ачаг гојаг орталыға.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Биринчи арвада). Валлаһ, биз чох демишик. Истәјирсән инди дә сән де. Бәлкә сәнин сөзүн Чаһанкирә кар еләјә.

Чаһанкир анасы данышанда диггәтлә она бахыр. биринчи арвад данышанда диггәтнән она бахыр.

БИРИНЧИ АРВАД. А бала, Чаһанкир бәј, бәс бу гыза сәнин јазығын кәлмир?

ЧАҺАНКИР. Һансы гыза?

БИРИНЧИ АРВАД. О Чичәк ханыма.

ЧАҺАНКИР. Чичәк ханыма нә олуб ки?

БИРИНЧИ АРВАД. Бәс бу гыз нә вә'дәјәдәк әрә кетмәјиб, евдә галачаг?

ЧАҺАНКИР. (Ачыглы). Елә бу? (Анасына тәрәф ачыглы вә учадан). Ана, бу арвадлары тез бурдан рәдд елә, јохса, бу саат бурада биабырчылыг саларам.

Арвадлар дururлар ајаға ки, кетсинләр. Күчәдә ушагларын сәс-күјү ешидилир.

НАДИР БАЛА. (Өз синниндә бир ушағын голундан јапышыб чәкир отаға). Хала, бах, бу оғлан евләнмәк истәјир, дедијин гызларын бирисини верин бу оғлана.

Мәрчан ханым тәшвишә дүшүр. Јад арвадлардан хәчаләт чәкир ки, Чаһанкир онлары говур вә Надир бала да онлара саташыр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Надир балаја). Чәһәннәм ол бурдан кет вә о сөзләри ағзына алыб данышма.

ЧАҺАНКИР. (Арвадлара үзүнү тутур). Бах, белә олар. Чох хошума кәлди. Сизин кими арвадларын чавабыны бу ушаглар верә биләр. Һеј, нијә динмирсиниз? Әр ахтарырсыныз? Бу да сизә әр.

Бурада отаға беш-алты ушаг һүчум чәкир. Биринчи ушаг о бири ушағын голундан тутуб, чәкир габаға вә арвадлара тәрәф үзүнү тутур.

БИРИНЧИ УШАГ. Чөлмәк хала, бу оғлан да евләнмәк истәјир. О гызларын бирини дә бу оғлана верин.

О бири ушаг да гејри биринин әлиндән тутуб чәкир габаға.

ЧАҺАНКИР. (Өз отағындан чыхыб ушаглара бәрк чығырыр). Чәһәннәм олун бурадан. (Ушаглар чәкилирләр арвадлара тәрәф). Сиз рәдд олун, тез рәдд олун, јохса, пешман оларсыныз.

Ушаглар рәдд олур, арвадлар да онларын далынча чыхырлар. Мәрчан ханымдан башга ев адамларынын һамысы кизләнир. Галыр бирчә Мәрчан ханым вә Чаһанкир.

ЧАҺАНКИР. Мән дәхи һеч бир кәси баша сала билмәрәм ки, бу евдә бир дәстә гадын әр ахтармаг јолунда елә бир јас гурублар ки, күјә әзиз бир гоһумлары өлүб. Һеч кәси инандыра билмәрәм ки, о арвадларын бири мәним анам Мәрчанды, о бири мәним бачым Чичәкди. Мәрчан мәркәзи гадынлар клубунун рәһбәри, мәдәни һүчум һеј'әтинин сәдри, шура мәктәбинин мүдирәси, фиргә намизәди Чаһанкирин анасы Мәрчандыр. Онун гызы Чичәк Сабиқдә Тағыјев кимназијасынын талибәси, һаман мәктәби битирмиш вә битирәндән сонра һәмин мәктәбдә мүәллимлик вәзифәсини газанмыш вә мәдәни һүчумда һәр бир комиссијада актив иштирак етмиш бир гыздыр. Бир де көрүм, ана, мән кимә чаваб верә биләчәјәм?

Мәрчан ханым кәлир акошкалары өртмәјә башлајыр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Алчаг сәслә). А балам, та нијә чығырырсан? Бәлкә күчәдә дост-дүшмән вар, бәлкә сәнин сөзләрини онлар ешидирләр.

ЧАҺАНКИР. Күчәдән өтән дост-дүшмән... (Мүршүд дајы јавашча
кирир отаға) чохдан сиз чичи-бачыларын нә'рә чәкмәјини ешидибләр
вә өз һесабларыны апарыблар. Инди ону билирләр ки, биз Чичәјә әр
тапмаг јолунда күпәкирән гарылары бура топлајыб, бөјүк бир мәрәкә
гопардырыг. Вај мәним һалыма. Өл, өл, фиргә намизәди Чаһанкир!!!

Мүршүд дајы ушаг кими гачыр әввәл әлини гојур Чаһанкирин ағзынын
үстүнә. Јавашча дејир: — Бир динмә, сус. Ушаг кими гача-гача кедир акош-
каларын тахта гапыларыны да бәрк өртүр. Отаг гаранлыг олур...

МҮРШҮД ДАЈЫ. Сән мәни көһнәпәрәст вә көһнә адам һесаб еләмә. Мән дә еләсиз тәзәләр тәк дејирәм ки, өвлад ата-анаја һәр сөзү ашкар дејә биләр вә лазым олан јердә ата-анаја ағ да ола биләр. Анчаг мәним сөзүм будур ки, һеч бир сирри ачмаг олмаз. Бу барәдә мән әввәл Мәрчаны гынијырдым ки, әр мәсәләсини гоһум-гоншујадәк нәшр[1] едир. Санијән[2] сән Чаһанкири дә мән сәһв еләмиш көрүрәм, чүнки Мәрчан кими тәчрүбәсиз бир арвада гошулуб, чығыр-бағыр еләјир, ев сиррини евдән-күчәјә чыхарырсан.

ЧАҺАНКИР. Дајы, сән бир фикир еләки, бир евдә бир гадын јашыја, өзү тәрбијәли вә дәрсли, ичтимаи ишләрдә чалышан бир гадын. Пешәси дәрс, китаб вә маариф, өзү вә гызы мәдәни һүчумда һәмишә габагда кетсинләр. Сүбһ вә шам ичтимаи ишләрдән кери дурмујан бир евин габағындан кечәндә гулағына бир аһ-налә чата: — Ах, әр-әр!

Мүршүд дајы јавүглашыб истәјир Чаһанкирин ағзыны әлилә өртә. Чаһанкир дә дахи әлини рәдд едир вә дајысына дејир:

ЧАҺАНКИР. Сән аллаһ, дајы, гој сөзүмү дејим, гој үрәјими бошалдым, јохса бағрым чатлыјар.

Гапынын далындан Мәрчан ханым башыны узадыб, горха-горха дејир:

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, Чаһанкир, бу дәфәлијә сән бизи бағышла, аман күнүдү, бу дәфәлијә сән күнаһымыздан кеч. Валлаһ Зәрәфшан да, Чичәк дә, һәтта анам да хәчаләтдән өлүб гуртарыблар.

Мүршүд дајы гачыр вә зору илә гапыны басыр ки, Мәрчанын сәси кәсилсин вә гача-гача дејир: — Сус!..

ЧАҺАНКИР. (Үзүнү ики әли илә өртүр). Бах, бах, инди јолдашла-
рым көр нә дејәчәкләр: — Будур фиргәмизин актив үзвләри вә һәтта
рәһбәрләри. Будур онларын ичтимаи мәншәји. Чаһанкир кими һәр би-
ри хан вә султан балалары. Бир үзләрини фиргәјә тәрәф тутуб дејир-
ләр: — Бизик Маркс, Ленинин хәттилә һәрәкәт едәнләр вә ејни заман-
да да икинчи үзләрини көһнә дудманларына тутуб, јетишмиш гызлары-
ны ичтимаи ишләрдән гачыртмаг үчүн онларын тез бир вахт әрә кет-
мәкләринә сәбрсизлик илә мүнтәзирдирләр. Елә бир сәбрсизлик илә
ки, бу ишин тә'хиринә јас гуруб, чичи-бачылар мәчлисиндә јас гурур-
лар. Вај, вај! (Үзү өртүлү јыхылыр диван дөшәјинин үстә вә ағлајыр).

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Бөјүк тәшвишлә Чаһанкирә). Сус, динмә, динмә
дејә-дејә Чаһанкир данышдыгча гачыр...

Чаһанкир бирдән узандығы јердән галхыр вә папағыны гојур ки, дурсун
бир јана кетсин. Мүршүд дајы бәрк јапышыр онун голундан вә јавашча дејир:

МҮРШҮД ДАЈЫ. Сәнин чанын үчүн гојманам. Сән чох нараһатсан, кәл кедәк отағында јарымча саат узан, синирләрин динчәлсин.

Чаһанкир бир гәдәр динмир вә дајысынын үзүнә бахыр. Сора дејир:

---

[1] Нәшр (әрәбчә) — дағытмаг, јајмаг.
[2] Санијән (әрәбчә) — икинчиси.

ЧАҺАНКИР. Мүршүд дајы, истәјирәм ачыгнан бу саат кедәм, әризә верәм, фиргәдән чыхам.

Мүршүд дајы бир аддым чәкилир кери вә бир сөз демир. Чаһанкир чәлд дурур ајаға, дахи бир сөз демәјиб тәләсик чыхыр күчәјә, кедир. Мүршүд дајы кедир, арвад отағынын гапысыны јавашча ачыр. Мәрчан ханым јавашча кирир ичәри вә о јүзә-бу јүзә бахыб, Чаһанкири көрмүр.

Мүршүд дајы сағ әли ағзында данышмамағы ишарә едир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Јавашча). Дејәсән Чаһанкир кедибди.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Јавашча). Кедиб.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, сән аллаһ, акошканын бирини ач, лап тәнкәнәфәс олдуг.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Бир аһ чәкәндән сонра). Мәрчан, кет Зәрәфшаны, Чичәји вә анамы чағыр кәлсинләр бура. Амма дахи сајдығым адамлардан савајы бир кәс кәлмәсин. (Мәрчан кедир).

Мүршүд дајы әлләри далынча отагда вар-кәл еләјир. Мәрчан кирир ичәри.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бәс Надир бала һарадады?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бу күн о чөрәјә кәлмәјиб, анчаг арвадларнан бајаг сөзләшди, јенә чыхды кетди.

Зәрәфшан, Чичәк вә Иззәт нәнә кәлирләр.

Мүршүд дајы кедир јенә акошкаларын гапыларыны өртүр, анчаг бирини ачыг гојур. Јавашча Мәрчан ханыма тәрәф үзүнү тутур, јавашча дејир:

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мәрчан, о гоншу арвадларыны бајаг ким бура чағырмышды?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, сәнин чанына бир кәс чағырмамышды, анчаг өзләри кәлмишди.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бәс әрә кетмәк сөһбәтини (о јүзә-бу јүзә бахыр вә күчә акошкасына тәрәф бахыр) ким бурада ачмышды?

Арвадлардан бир кәс динмир. Чичәк утандығындан јаваш-јаваш кетмәк истәјир. Мүршүд дајы кедиб ону гајтарыр.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Чох бөјүк сәһв, чох бөјүк гәләт. (Чичәјә тәрәф). Чичәк, сән кедә биләрсән.

Чичәк кедир. Мүршүд дајы кедиб онун далынча гапыны басыр.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мәрчан, әввәла о јас мәчлисини ки, бу күн бурада гурдунуз, о мәчлиси бурада гурмаға һеч лүзум јох иди. Икинчидә будур ки, о мәчлисә гоншу арвадларыны чағырмаг вә о јад арвадлара сирр вермәк бөјүк бир гәфләтдир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Өз-өзүнә). Бах, буну дадашым дүз дејир.

ЗӘРӘФШАН. Дадаш, бәс Чаһанкир һара кетди?

Мүршүд дајы бу суала чаваб вермир вә өз тәрәфиндән арвадлара бу суалы верир:

МҮРШҮД ДАЈЫ. Сөз јох ки, бу күн Галхан бәј чөрәјә кәлмәди.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, сән јәгин билирсән ки, кәлмәди?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мән ону билирәм ки, (о јүзә-бу јүзә бахыб, папиросуну ешир) мән ону билирәм ки, (јавашча о тәрәф-бу тәрәфә бахандан сонра дуруб кедиб акошкадан күчәјә бахыр) һамы чаһал-чүһулу бу евдән үркүдүб гачырдачагсыныз.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, биз нә еләјирик ки, чаһал-чүһул биздән гачыр?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Онлары мүштәбеһ еләјирсиниз.
МӘРЧАН ХАНЫМ. Биз ахыр нә ејләјирик?
МҮРШҮД ДАЈЫ. Онлар гонаг кәләндә зәнчәфил-чөрәкләрин вә
шәкәр-чөрәкләрин, гурабијәләрин далыны кәсмирсиниз. Мүсәнбә плов-
ларын, фисинчан пловларын далыны кәсмирсиниз, онлар мүштәбеһ
олуб гачыр.
ЗӘРӘФШАН. Дадаш, сән дә елә Чаһанкир кими данышырсан.
МҮРШҮД ДАЈЫ. (О үзә-бу үзә бахыб вә лап јавашчадан). Чаһан-
кири мән чох хошлајырам. Чүнки чох гејрәтлидир. Бирчә мәсләкчә мән
ондан ајрыјам. Бу да әввәл-ахыр дүзәләчәк. (Дуруб кедир күчәјә хәл-
вәтчә бахыр). Амма Мәрчан, бу сөзләри анчаг сизә дејирәм, һа! Зәрәф-
шан, бах мәним хасијјәтими билирсән һа, бу сөзләри анчаг сизин икини-
зә дејирәм.
МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, Галхан бәј барәсиндә дедијинә мән ша-
рик дејиләм. Галхан бәј зәнчәфил-чөрәкдән вә фисинчан-чөрәкдән га-
чан дејил.
МҮРШҮД ДАЈЫ. (О үзә-бу үзә бахыр). Гыз, бир аз јавашдан да-
нышсан хәта ки, олмаз.
МӘРЧАН ХАНЫМ. Галхан бәј бизим евдән о сәбәбә гачыр ки, Ча-
һанкир ону истәмир.
МҮРШҮД ДАЈЫ. Мәрчан, (акошкалара бахыр). Бу мәсәләдә күнаһ
јенә сиздәдир.
МӘРЧАН ХАНЫМ. (Дарыхыр). Еһ, дадаш, сән елә дүнјанын кү-
наһларынын һамысыны бизим үстүмүзә дејәсән јыхачагсан. Ахыр биз
башы дашлы нә еләјирик?
МҮРШҮД ДАЈЫ. Чаһанкир истәјир ки, Чичәк али мәктәбә кирсин
вә дәрс охусун. Анчаг сиз Чичәји әрә вермәк истәјирсиниз. Өзү дә Гал-
хан бәјә. Бәј вә ханла да Чаһанкир гоһум олмаг истәмир. Вәссалам.
ЗӘРӘФШАН. Ај дадаш, валлаһ белә дејил, биллаһ белә дејил. Нә
еләјирик, һеч Галхан бәј олмасын, гој рәјјәт олсун, гој чобан олсун, тә-
рәкәмә олсун, кәндли олсун, анчаг әр олсун. Сөз јох ки, ганачағы вә
дәрси олсун. һәр кәс олур-олсун, јохса јазыг гыз бу ил 24-ә ајаг го-
јур. Бәс ахыры нечә олсун? Елә өләнә кими евдә чүрүмәјәчәк ки?

Чаһанкир кирир ичәри вә Зәрәфшанын ахырынчы сөзләринин чавабында
белә сөјләјир:

ЧАҺАНКИР. Хала, белә сәнин башына доланым, ахыр бир де кө-
рүм, һәрәнин бир мәсләки, һәрәнин бир әгидәси олар. Көрүрсән бири
мүсәлманды, бири хачпәрәстдир, сүннүдүр, шиәдир. Мәним дә мәслә-
ким будур. Сән бәји-ханы хошлајырсанмы? Мән дә чобан вә тәрәкә-
мәни хошлајырам. Сөзүн нәдир? Јохса сән елә билирсән мән Чичәји
истәмирәм. Сәнин чанын үчүн дүнјаларча истәјирәм. (Мәрчан ханым
дәсмалыны көзләринә басыр). Анчаг мән Галхан бәји истәмирәм. Он-
дан өтрү ки, о бәј вә бәјпәрәстдир. Онунла гоһум олмаг да истәмирәм,
һәрчәнд ки, бир гәдәр дөвләти дә вар. һазыр өз профессорумуз Шаһ-
задә Әрваһаллаһхан ки, Галхан бәјдән мин дәфә дөвләтли, нәчабәтли-
дир. Мән белә бир вүчуду да гоһумлуға гәбул етмәкдән узағам. Бир
сурәтдә ки, елм вә тәрбијәчә чох да профессорду. һазыр күнү дүнән
мәнә сөһбәт арасында профессор Әрваһаллаһхан дејир ки, Чаһанкир
бәј, дүнән мән сизин евин габағындан кечәндә акошканызда 4—5 нә-
фәр гадын хејлағы көрдүм. Онлар заһирдә нәчиб, јәгин ки, батиндә дә
тәрбијәли вә нәчабәт саһиби оларлар. Кәрәк әчаба өз профессорун
о алинәсәб хатунларла көрүшдүрүб, онларын ширин сөһбәтинә шәрәф-
јаб едәсән. Мән белә бир тәклифин мүгабилиндә анчаг «ја гисмәт» де-
јә билдим. О јердә ки, өзкә јолдашларым мәним јеримә јапышарды.
профессорун голундан, ону далына миндириб, кәтирәрди евинә. Мән
дә белә адамам. Дәхи нә еләјим. Мәнлә дејил ки... Өзү дә ким? —
Профессор, әсәбиләр хәстәханасынын баш директору, Түркүстан шаһ-
задәси Әрваһаллаһхан.

Бу сөзү ешидән кими Мүршүд дајы тәәччүбдән галхыр ајаға. Мәрчан ха-
ным да дикәлиб галхыр вә кәлиб Чаһанкири гучаглајыр вә о үзүндән, бу үзүн-
дән өпүр. Зәрәфшан гапыны ачыр. — Чичәк, Чичәк дејиб, чағырыр. Чичәк вә
Пүстә кәлирләр вә сорушурлар:
Нә вар?
Иззәт нәнә аһ-вајла кәлир. Һәсрәт хала, Шәрәф хала кәлирләр. Арвадлар
гарышыр бир-биринә. О буна дејир: — Бој. башыма хејир. Бу она дејир: —
Бој, ај шаһ, нә вахт шаһзадә бизи көрүб?
Мүршүд дајы арвадлары сакит еләјиб, һәрәни өз јериндә отуртдурур.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Чаһанкир, анд верирәм сәни атанын руһуна, би-
зә јазығын кәлмир, бачын Чичәјә јазығын кәлсин.

ЗӘРӘФШАН. Аман күнүдүр, Чаһанкир.
МҮРШҮД ДАЈЫ. (Учадан). Мәрчан, сән бурадан өзүн дә кет вә ар-
вад-ушағы да апар.

Кедир Мәрчанын гулағына бир шеј дејир. Мәрчан арвадлары апарыр. Мүр-
шүд дајы илә Чаһанкир галыр.
Мүршүд дајы акошкалары өртүр вә електрик чырагларыны јандырыр ки,
сәс бир јана кетмәсин вә кәлир отурур Чаһанкирин јанында. Әлини гојур онун
әлинин үстә вә о тәрәфә-бу тәрәфә баха-баха горхан адамлар кими дејир:

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бә'зи вахт хошбәхтлик инсанын лап јанындан өтүр,
анчаг инсан ону дујмур. Инди дә бачыоғлу, мән лазым билирәм сәни
акаһ едәм ки, индинин бу саатында хошбәхтликдән сәнин вә аиләнин
чох јавуғундадыр. Анчаг истифадә етмәји дә бачармаг лазымдыр.
ЧАҺАНКИР. Әзизим дајы, сәнин дә, бүтүн аиләмин дә мәнә кәрәк
јазыглары кәлсин. Мән фиргәчијәм. Фиргә мәним өһдәмә мин вәзифә
гојуб вә бу мүәјјән хүсуси чығыра хүсуси хәтт туш едибдир. Дүнја хош-
бәхтлијиндән башга, бәдән хошбәхтлијиндән башга ахырда инсанда
бир руһ хошбәхтлији дә вар. һә, бәлкә белә дејил?
МҮРШҮД ДАЈЫ. Јаваш, јаваш!..
ЧАҺАНКИР. (Јаваш-јаваш чоша кәлир, сәсини учалдыр). Белә олан-
да әсл инсан ки, бир мүәјјән вәзифәни бојнуна көтүрүб, кәрәк о јүкү
мәнзилинә апарыб чыхарда, кәрәк хәтти-һәрәкәтини итирмәјә. Јохса өзү-
нү боша гојуб, һансы јола туш кәлсә, онда о дәхи адамлыгдан чыхар.
Бир әскијә, бәлкә зибилә дөнүб, маһв олар.

Арвад отағындан Мәрчан башыны көстәрән кими Мүршүд дајы тез гачыр,
ону рәдд едир. Гапыны чәкиб, өз тәрәфиндән бағлајыр. Мәрчан ханыма тәрәф
ишарә едир ки, динмәсин.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Инди гулаг ас. Мән сәнә тәк бирчә сөз демәк ис-
тәјирәм. Анчаг сәнә јалварырам ки, мән дедијим сөзә мәндән дәлил вә
сүбут истәмәјәсән. Вә бирдән чоша кәлиб партласан, онда мән дәхи сә-
нинлә данышмајыб, чыхыб кедәчәјәм.
ЧАҺАНКИР. Де көрүм, нә дејирсән.
МҮРШҮД ДАЈЫ. (О тәрәфә-бу тәрәфә баха-баха). Әкәр сән бу
күн профессор вә шаһзадә Әрваһаллаһ хан илә гоһум олмаға гәдәм гој-
сан...
ЧАҺАНКИР (Диггәтлә гулаг аса-аса). һә, нә олар?
МҮРШҮД ДАЈЫ. Ол вахт фиргә сәндән разы олар.
ЧАҺАНКИР. (Тәәччүблә). Разы олар?
МҮРШҮД ДАЈЫ. Чох разы олар, бәлкә сәни алгышлар.
ЧАҺАНКИР. (Әсәби күлүр вә дурур ајаға).
МҮРШҮД ДАЈЫ. Бәс шәрт гојмушдуг ки, сән мәндән дәлил вә
сүбут истәмијәсән?
ЧАҺАНКИР. Хуб, де.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Јәгин јахшы диггәт верирсән.

ЧАҺАНКИР. Верирәм.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Хуб, ди гулаг ас. Мәнә мә'лумдур ки, сизин бу
мәдәни һүчумунуз һеч бир нәтичә бағышламыр. Сә-
саат вә бу дәгигә мәдәни һүчумунуз һеч бир нәтичә бағышламыр. Сә-
бәб дә — дағлы мәһәлләсинин саһибсиз ушагларынын дәфтәр, гәләм
вә ајаггабы пулуну тапа билмирсиниз. Әкәр белә дејилсә, будур анан
Мәрчан ханым вә бачын Чичәк ки, мәдәни һүчумда иштирак едирләр,
базар-дүканы гапы-гапы кәзир, ианә топламагда исә спекулјантлара да
јалварыб-јахармагдадырлар. Бу сәбәбдән ишләр дә бәрк ахсыјыр. Ам-
ма шаһзадә Мирзә Әрваһаллаһ ханын тәк бирчә Чәрчо маһалында Гу-
варчыг кәндиндән кәлән мәдахилиндән јүз дағлы мәһләсинин ушагла-
рынын тәһсил хәрчини јетирмәк олар. Бу, бир. Әкәр сән профессор
Әрваһаллаһ хан илә гоһум олсан, о сәни тәһсил үчүн өз хәрчинә Ин-
килтәрәнин Оксфорд дарүлфүнунуна көндәрәр. Бир нечә илдән сон-
ра, сән дә онун кими профессор оларсан. Бу, ики. Әкәр сән шаһзадә
Әрвәһаллаһ ханла гоһум олсан, ол вахт Надир бала да, мән дә вә саир
јавугларын да онунла гоһум олар. Биз һамымыз чәми Түркүстанда һө-
рәмиз истәсәк бөјүк бир һөрмәт вә вәзифәјә наил оларыг. Бах, кө-
түрәк Галхан бәји. Доғру сөздү, мән өзүм дә һеч бир вахт ону дост
тутмамышам. Анчаг онун дөвләтинин хатирәсинә мән һәмишә демишәм
ки, она һөрмәт еләјин.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Дадаш, јә'ни профессор Әрваһаллаһ хан елә
чәлаллы адамдыр?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мән анчаг инди шаһзадә Әрвәһаллаһ Мирзәни
таныја биләрәм. Бу вүчуд Фәтуллаһ хан Түркүстанинин нәвәсидир. На-
дир шаһ тарихи 1151 һичридә Һиндистаны тәсхир[1] едәндән сора кәлди
Түркүстана вә орада Мирзә Фәтуллаһ хан Түркүстанини дә басыб, је-
нә мәмләкәти өзүнә гајтарды. Анчаг Түркүстандан нечә гатыр јүкү гы-
зыл апарды. Бу инди Әрваһаллаһ хан һәмин Фәтуллаһ ханын нәвәси-
дир вә Рзагулу ханын оғлудур.

Зәрәфшан да, Чичәк дә онун далынча дахил олурлар.

ЧАҺАНКИР. Дајы, сән дејәсән Иран тарихини јахшы билирсән?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бәли, билирәм.

ЧАҺАНКИР. Дајы, бу елмләри сән һарада өјрәнмисән?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мән, доғрусу, мәктәб үзү көрмәмишәм. Амма
елмләрин чохундан хәбәрдарам.

ЧАҺАНКИР. Анчаг бу елмләрин ичиндә мән философија елмин-
дән бир шеј баш ача билмәдим.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Философија көзәл елмдир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Чаһанкир, јәгин ки, сәнин профессорун Шаһзә-
дә философија елмини әтрафлы тәһсил еләјибдир.

МҮРШҮД ДАЈЫ. О бахар ки, шаһзадә Әрваһаллаһ хан һансы мәк-
тәбин тәрәфдарыдыр. Әкәр көһнә философлар тәрәфдарыдырса, он-
да демәк олар ки, шаһзадә Әрваһаллаһ хан философијаја көһнәдә ә-
вериб вә бу елмин әсасларына да лазыми гәдәр вагифдир. Мәсәлә-
демокритчиләр, та әввәл VII әсрдән философларын ахырынчысы һе-
келәдәк һәр бир јаранмышы тәснијә[2] үсулу илә шәрһ едәрләрди
һеч бир вахт философија елминдә вәһданијјәти гәбул етмәздиләр. Ам-
ма тәзә философлар Шопенгајердән[3] башламыш тәклик сөһбәтини ар-
лыға көтүрмүшсә дә, бил, бир гол ајырыблар. Икилик илә бирлик-
башга мүчәррәд бир чығыр да бина етдиләр ки, бу да индијәдәк Ал-
манија дарүлфүнунда бир чох философлар арасында бөјүк мүчадиләјә

---

1 Истила етмә, әлә кечирмә.

2 Тәснијјә (әрәбчә) — тәк илә чәм арасында олан ики шәхси вә ја ики
шеји билдирән кәмијјәт.

3 Идеалист алман философу Артур Шопенгауер (1788—1860) нәзәрдә
тутулур.

4 Мүчадилә (әрәбчә) — сөзләшмә, чәкишмә.

баис олду. Хүласә, бурада данышмалы сөз чохдур. (Саатыны чыхарыб бахыр). Амма һејф ки, вахтым јохдур.

ЧАҺАНКИР. Дајы, мән сәнин бу елми сөһбәтләрини чох хошлајырам. Бу шәртлә ки, гејри бир кушәләрә әл атмајасан. Бә'зи вахт елә ишарәләр еләјирсән ки, хошума кәлмир.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Јавуг кәлир). Кет доланкинән, хамсан, һәнуз. Мән сәнә һәр нә ки, демишәм, истәр хошлујасан, истәр хошламајасан, тамамән башдан ахырадәк сәһиһдир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Мүршүд дајыја). Дадаш, һара кедирсән?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Сөзүнү де.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Габагча билмир нә десин). Ахыр көрүм нә дејәчәкдим...

МҮРШҮД ДАЈЫ. Һә, (Чаһанкирә). Чох бурада философијадан сөһбәт дүшдү, мәним дә хәјалыма кәлир ки, профессор Әрваһаллаһ Мирзә истәсә, мәним шәкк дүјүнүмү ача биләр. Чүнки мәшһур Франса философунун «һәјат вә мәмамәт» адында бир рисаләси вар. Орада философ бир чүмлә бурахыб ки, мән баша дүшә билмирәм. Орада 31-чи сәһифәдә 4-чү абзасда философ сәһв едиб, ја мүрәттиб хәта едиб. Мән бу барәдә истәрдим профессор Әрваһаллаһ ханла көрүшүб, онунла данышам. Билмирәм нә вахт вә һарада мүјәссәр олар? (Мәрчан ханыма көз вурур).

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Чаһанкирә). Чаһанкир, кәләсән профессору вә мүәллимини бизә гонаг чағырасан. Охудуғу елмләрдән сөһбәт еләсин, гулаг асаг. Вә дајын да о вүчуд илә көрүшүб, билмәдијини өјрәнсин.

ЗӘРӘФШАН. Валлаһ, јахшы сөздүр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Көрәк Чаһанкир нә дејир.

Мүршүд дајы Мәрчан ханыма тәрәф бахыр вә бир сөз демир.

ЧАҺАНКИР. (Дајысына). Мүршүд дајы, сәни анд верирәм әзизләринин чанына вә өләнләринин руһуна, мәни фиргә јолдашларымын јанында биәзм[1] еләмә. Әкәр профессор мәним мүәллимимдир, мән бу гонаглыгдан әл чәкирәм. Нијә? Әкәр сиз мәни бир зәррә гәдәрчә истәјирсиниз, бу ишдән әл көтүрүн. Професcор Әрваһаллаһ хан бизә һеч вахт кәлмәјибдир. Әкәр биз ону гонаг чағырсаг, онун габағына бирчә бозбашнан, бир тикә соған гојуб, јола салмаг олмаз. Шаһзадә профессорун шә'нинә чәлаллы вә һәшәмәтли бир зијафәт јарашыр.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Мән она елә гонаглыг верәрәм ки, шаһа лајиг олсун.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Дуруб кедир әлини Мәрчан ханымын ағзына басыр). Бир кәс сәсини, көрәк башымыза нә кәлир.

ЧАҺАНКИР. Дајычан, мән һеч бир вәчһлә разы олмаздым ки, зәһмәткешләрин гатили вә рәијјәтин ганыны соран вә онлары истисмар едәнләрдән бир кәс илә әлагәдә олам. Онлар илә иш тутам. Анчаг зәмани ки, философија елминдән сәнин бир мәсәлә һәллинә еһтијачлығын вар вә о мәсәләни дә ачмагда сәнә шаһзадә илә бир мүнасиб јердә көрүшмәк лазым олуб, бу сәбәбдән онун бизә гонаг чағырылмасына разылыг верәрәм.

Мүршүд дајы әлалтдан Мәрчан ханыма бахыр. ханымлар севинчәк тәшвишә дүшүрләр. Чаһанкир кедир отағына.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Кедир Мүршүд дајынын үзүндән өпүр вә чибиндән бир-ики гызыл пул чыхардыр, верир она). Дадаш, мәним базарын әһвалындан хәбәрим јохдур. Апар бу пуллары кағыз ејлә. Нә гәдәр олса, ону шаһзадәнин гонаглығына мәсрәф ејлә. Доғрудур, сән билирсән ки, һәр бир гонаглыға биз бу гәдәр пул хәрчләјә билмәрик.

---

1 Биәзм (әрәбчә) — хар, күчсүз.

ҸАҺАНКИР. Нијә хәрҹләјә билмирсән? Сәнин һәфтәнин бу башы вә о башына гонаглығына бундан артыг хәрҹин чыхыр.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Бала, валлаһ, һамысыны Чичәјин јолунда хәрҹләјирәм. Бәлкә јазығын бәхти ачыла.

ҸАҺАНКИР. Доғрусу, мән билмирәм кимин јолунда хәрҹләјирсән.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Еһ, аллаһ кәримди. Бир арха ки, бир дәфә су кәлиб, үмид вар ки, бир дә кәлә. Аллаһ кәримди.

ЗӘРӘФШАН. (Мәрҹан ханыма). Мәрҹан, Бәдирҹаһан арвады чағыраг плову о биширсин.

МУРШУД ДАЈЫ. Амма елә билирәм ки, Мәшәди Кәрим арвад ашпазындан јахшыдыр. Чүнки Тәбриздә вәлиәһдин пловуну һәмишә Мәшәди Кәрим биширибдир.

ҸАҺАНКИР. (Муршуд дајыја). Дајыҹан, көрәсән Түркүстанда гуш ову јахшыдыр?

МУРШУД ДАЈЫ. Ах, неҹә?

ҸАҺАНКИР. Көрәсән, һансы гушун ову орада шөһрәтлидир?

МУРШУД ДАЈЫ. Дејирләр Банабатаган гушу чох шөһрәтлидир. Һамы ова Муршуди гушуна кедирләр. (Мәрҹан ханыма көз еләјир).

ЗӘРӘФШАН. (Сандығындан бир-ики гызыл чыхарыб верир). Дадаш, дејирләр Тәбриздән вәлиәһдин өз ханәндәси, өз јолдашлары илә бурада али мәҹлисләрдә охујуб-чалырлар. Дадаш, сән мәним ҹаным, онлары чағыр охујуб-чалсынлар. Бу да онларын хәрҹи. (Гызыллары верир). Гој Чичәјә гурбан олсун.

ПУСТӘ. (Шад-хүррәм атыла-атыла кирир ичәри вә Мәрҹан ханыма). Хала, гонаглығымыз нә вахтдыр?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Гој көрүм, һәлә билмирик (бир гәдәр фикирдә).

Пустә севинҹәк кедир.

МУРШУД ДАЈЫ. Мәрҹан, билирсән, мәни һәмишә никаран ејләјән нә мәсәләдир?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Јох.

МУРШУД ДАЈЫ. (Јавашҹа гапыја тәрәф бахыр). Мән бир шејдән чох горхурам. Горхурам шаһзадә Пустәјә ашиг олмуш ола.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Елә мәним фикримә дә бу кәлир.

МУРШУД ДАЈЫ. (Фикир еләјир). Һәр бир шеји өтүшдүрмәк олар. Анҹаг бу барәдә мән аҹизәм.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Бәс нејләјәк? (Һәр икиси дә фикирләшир).

МУРШУД ДАЈЫ. Сөз јох ки, Пустәни бир неҹә күнлүјә кәндә көндәрмәк олмаз.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Јох, кетмәз. Нә өзү кедәр, нә Ҹаһанкир гојар. Сән мәкәр билмирсәнми ки, бунлар дилбирдирләр. Чүнки Ҹаһанкирин фикри Пустәни гызлар дәстәсинә, мәдәни һүҹума јаздырмагдыр. Көрмүрсән мәкәр, Пустәнин дәрсләринә өзү бахыр?

МУРШУД ДАЈЫ. Мән елә күман едирәм ки, Ҹаһанкир көрсә ки, Пустә Чичәјин габағыны кәсәр, бәлкә Ҹаһанкир дә Пустәнин кәнар олмасына разы олар.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Ағлым кәсмир.

МУРШУД ДАЈЫ. Мәрҹан, мәсәләнин марагллы тәрәфи будур ки, шаһзадә гызларын һансысын хошлајыбдыр?

МӘРҸАН ХАНЫМ. Һәлә мән ондан да артыг дејирәм. (Гапылара тәрәф бахыр). Зәрәфшаны да хошлаја биләр. Пустәни демирәм, амма Зәрәфшан Чичәкдән ки, көјчәкдир.

МУРШУД ДАЈЫ. Һәр һалда, Пустә бизим үчүн бөјүк әнкәлдир.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Дадаш, јахшы оларды бир тәһәр гызы башдан ејләјәрдик. Узаг бир јана кедәјди. Гонаглыгда бурада олмајајды.

МУРШУД ДАЈЫ. (Јавашҹа). Бир бәһанә илә бир неҹә күнлүјә кәндә көндәрә биләр.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Јә'ни Пустә кәндә кетмәк истәјир? Атасы дејирләр хәстәдир. Амма дәхи гонаглыг ады ки, кәлди, дәхи гонаглыг совушмајынҹа бир јана тәрпәнмәјәҹәк. Мән онун хасијјәтинә бәләдәм.

МУРШУД ДАЈЫ. (Дуруб вар-кәл едиб, фикирләшир). Мәрҹан, гој Пустә кәлсин бура. (Зәрәфшан кедир Пустәнин далынҹа).

МУРШУД ДАЈЫ. Мәним хәјалым сабаһ јох, бири күн шаһзадәни бура чағырмагдыр. Сабаһ гызы јола салсаг, башдан олар.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Елә чәтин иш ону јола салмагды.

МУРШУД ДАЈЫ. Чәтин дејил. (Пустә кирир ичәри). Һә, кәрәк шаһзадәни неҹә јола салаҹајыг.

ПУСТӘ. Неҹә јола салаҹајыг? Чох јахшы салаҹајыг.

МУРШУД ДАЈЫ. Амма өз арамызда Пустә ханым, сән истәјирдин ҹаван гызлар дәстәсинә јазыласан. Вә ҹәмијјәт тәрәфдары оласан. Амма инди данышырлар ки, Пустә ханым мәсләкини вә е'тигадыны сатыб, инди дә шаһзадәләрлә отуруб дурур. Вә кәнддә атасы азарлы ола-ола кедиб ону јохламаг да истәмир.

ПУСТӘ. (Ҹошур). Хејр, бағышла, ким о сөзү дејир? Һеч кәсин ихтијары јохду, һеч кәсин ихтијары јохду. Ону дејән пахыллыг учундан данышыр. Ким дејир, ким дејир?

Вә белә дејә-дејә башлајыр ағламаға вә јерә јыхылмаға. Арвад-ушаг гызы гучаглајыб апарырлар. Галыр Мәрҹан ханым вә Муршуд дајы.

МӘРҸАН ХАНЫМ. (Јавашҹадан). Дадаш, сөз јох о сөзләри өзүндән дүзәлтдин. (Севинҹәк күлүр).

МУРШУД ДАЈЫ. (Јавашҹа арвадлара тәрәф баха-баха). Инди дәхи гонаглыгда Пустә бурда олмаз.

МӘРҸАН ХАНЫМ. Доғрудан?

МУРШУД ДАЈЫ. Мән сәнә дејирәм.

ЗӘРӘФШАН. Мәрҹан, Пустә дәхи дајанмаг истәмир. Дејир бу саат мәни көндәрин кәндә. Истәјир атасынын јанына кетсин.

МУРШУД ДАЈЫ. Мәрҹан, мән кедирәм (јавашҹа) шаһзадәни гонаг чағырам. Өзү дә сабаһ јох, бири күнә. Сиз дә тәдарүкдә олун.

ҸАҺАНКИР. (Кирир вә Муршудун ахырынҹы сөзләрини ешидиб дејир). Дајы, кедиб чағырма. Валлаһ, горхурам ахырда мән биабыр олам.

Һамы да мат галыр вә мә'јус олуб киријир.

МУРШУД ДАЈЫ. Бәс ахыр биз бајаг профессору дә'вәт еләмәји гәрара алмышдыг.

Ҹаһанкир фикрә кедиб, вар-кәл еләјир.

МУРШУД ДАЈЫ. (Ҹаһанкирә). Ҹаһанкир бала, сән кәрәк буну биләсән, тәзәҹә көзүнү ачыб, дүнјаны танымаға башлајыбсан. Амма биз дүнјаны танығанда сән һеч јох идин. Сән кәрәк буну биләсән ки, бизим кими учадан ашағыја дүшәнләрин ниҹаты, әввәлә, дәрсдә вә елмдәдир, икинҹи, вар-дөвләтдә. Буну да кәрәк унутмајасан ки, дүнјада...

(Дуруб гапылара бахыр, бир аз алчагдан).

МӘРҸАН ХАНЫМ. Неҹә көрәсән? Мән сәнин баҹын Чичәјин јолунда неҹә-неҹә бу күн тәклиф еләдијим кими мәсарифләр[1] гојмушам ки, ону ағ күнә чыхардам. Нә гәдәр онун јолунда көз јашлары төкмүшәм. Муршуд, сән әкәр Вәлисултанын һалалҹа оғлусан, онун бирҹә дәнә ишыглы гызынын сән әкәр доғма гардашысанса, кәрәк һәр бир гијмәтли арзуларынын јанында онун гызынын өз нәсил-нәсәбинә мүнасиб

[1] Мәсариф (әрәбҹә) — хәрҹләр.

өмүр јолдашы тапмајынча бир ана вә дајысындан артыг сән өзүн, гар-
даш, кәрәк мүгәјјәд оласан. Әкәр, доғрудан, мисал үчүн, Шаһзадә кеј-
фини марагланыбса, бәлкә бурада бир сирр вар ки, нә бизә вә нә сә-
нә мә'лумдур. Мән бир ишарәдир ки, сәнә еләјирәм.
МӘРҸАН ХАНЫМ. Буну бир сән бил, бир дә виҹданын билсин.
(Башлајыр ағламаға. Ағлаја-ағлаја). Худаја, бир әр бизим евә гисмәт
олмур. Билмирәм бизим үзүмүзә шејтан түкү чыхыбдыр?
ҸАҺАНКИР. (Дарыхыр). Аллаһ хатиринә ағлама. (Дарыха-дарыха
кедир). Бах, валлаһ, бу арвад-ушағын әлиндән гуртармаг олмур.

Ҹаһанкир кедир. Имран дајы[1] да далынча.
Арвадлар башлајырлар ағлашмаға. Бурада Мүршүд дајы гајыдыр вә шад-
лыгла хәбәр верир:

Башлајын гонаглыг тәдарүкүнү. Нә гәдәр мүмкүндүр әлиниздән кәләни мүзајигә[2] еләмәјин. Ҹаһанкир, иншаллаһ, разыдыр. Иншаллаһ, разыдыр.

Арвад-ушаг, гызлар шадланыр вә һәрәкәтә кәлирләр.

ЗӘРӘФШАН. Һәсрәт хала, гејри арвад-ушаг биз ев ишини дүзәл-
дәк. Мүршүд дајы, анҹаг базар иши вә чөл иши сәнин өһдәндәдир.

Мүршүд дајы чәпик чала-чала чыхыб кедир. Арвад-ушаг гајнашмагдадыр.

Пәрдә.

ИКИНҸИ МӘҸЛИС

Дәлиханада салон отагы, орталыгда миз, әтрафында үч-дөрд сәндәлијә.
мизин үстә кағыз, гәләм, мүрәккәбгабы, зәнк. Диварда саат асылыб. Мыхдан
һәкимин папағы-палтосу асылыб. Мизин габағында дәлиханәнын мүдири доктор
РУҺЗАД вә јанында 5—10 нафәр тәләбә. Бир тәрәфиндә дәлиләрин гејлү-га-
лы ешидилир. Һәрдән бир хәстәләр һырылдајыб күлүрләр. О дәрәҹәдә ки, дам-
дивар учмаг истәјир. Вә каһ сакит олурлар. Дәлиләрә тәрәф ачылан гапынын
јанында бир кичи хидмәтчиси дуруб, мүдирин һөкмүнә мүнтәзирдир вә дәли-
ләрин мә'рәкәси учалан заман гапыны јавашча ачыр, учадан дејир:

— Галмагал олмасын. (Гејли-гал јатыр).

Гапынын башында бир лөвһә асылыб, үстә ири хәтлә јазылыб: «Дәли ки-
шиләр». О бири тәрәфдә гапынын башында асылан лөвһәдә јазылыб: «Дәли ар-
вадлар». Дәли кишиләрин шө'бәсиндән һәрдән бир дәлиләр гапыја тәрәф кәлиб
баханда гапычы онлары гајтарыр. Доктор тәләбәләрә тәрәф үзүнү тутуб, лек-
сија охујур:

**— Салам олсун елм вә фәнн далынча кедән ҹаван тәләбәләримизә.
Лакин билмәррә унутмамалы ки, елм ки, биз дејирик, һәман үлум вә фү-
нунун ҹүмләси тәҹрүбәдән вә көтүр-гојдан истинбат[3] олунубдур. Вә илә
әкәр дүнјада инсанлар китаблардан әхз етдији мәзмуну тәҹрүбә вә
практикдән кәнар тута, мин илләрлә сүмүк сындырса, јенә тәһсилини
јеринә јетирә билмәз. Онун үчүн аталар әбәс јерә демәмишләр: — Чох
охујан, чох билмәз, чох кәзән чох биләр. Амма инди биз бу зәрбүл-мә-
сәли бу ибарә илә сөјләјәк кәрәк:
— Чох охујан чох билмәз, чох охујан вә охудуғуну ишләдән чох
биләр.**

---

[1] Әсәрин илк әлјазма вариантында Ҹаһанкирин дајысы Имран ады илә тәгдим олунмушдур. Бурада һәмин ад сәһвән илк вариантдакы кими јазылмыш-дыр. Мүршүд дајы нәзәрдә тутулур.
[2] Мүзајигә (әрәбҹә) — әсиркәмәмәк.
[3] Исбат мә'насында.

(Тәләбәләр чәпик чалырлар, чәпијин сәсинә дәлиләрин тәрәфиндән сәс-күј
гопур. Гапычы онлара тәрәф ачыгланыр. Һамы сакит олур).

**— Бәли, руһ хәстәлији дөрд әсасдан ибарәтдир. Психоложи елмин-
дә вә әләлхүсус фәнни-тәбабәтдә биз ону дөрд мә'на илә ифадә едә
биләрик: хәјал, һисс, фикир вә арзу. Неҹә ки, философијадан дөрд үзв-
лү әнасүр, јә'ни әнасири-әрбәә[1], һәмин әнасүр философијаја ејнән мү-
табигдир ки, бунларын мәсдәри ибарәт олсун субстансијадан[2], јә'ни рүкн-
дән[3]. Амма дикәр һиссәләри мүтәшәккилдир әваризатдан[4] ки, онлар да
аторибијутла[5] мәшғулдурлар.**

(Тәләбәләри професорун сөзләрини әлләриндәки кағыз варагларына гејд
едирләр).

**— Әрз олсун ки, бу дөрд гисм руһ әһвалынын мәнбәји башын
ичиндәки боз дамағын јазы-мазыларыдыр ки, онлара тибб истилаһында
бөјүк дамағ дејирләр. (Тәләбәләр јазыр). Замани ки, һәман боз дама-
ғын ҹисминә бир рәхнә тохунду, о вә'дә инсана елә бир хирә димағ[6] вә
гүввеји-әглијјәсинә елә бир зә'ф[7] үз верир ки, биз авам дилиндә она
дәлилик дејирик. Бу хәстәликләрин мүталиәсиндә ән зијадә әһәмијјәт
вериләҹәк бир мәсәлә дә одур ки, бу хәстәлик үзвүдүр, ја гејри үзвү?
Лакин ахыр вахтларда Авропа мүтәхәссисләри арасында үзви тә'бири-
нин зиддинә бир паралары вәзифәви тә'бир[8] дә ишләтмәјә башлајыб-
лар ки, бириниҹиләрин силкинә Алманијада мәшһур професор Лалбују-
зи[9] вә икинҹисинин силкинә Америка професору Траншы[10] дахил етмәк
олар. Беһәрһал, неҹә аләми-зәррәдә, философија аләминдә, һа белә
дә руһ хәстәликләриндә дә һәман бир һалдыр. Анҹаг тәфавүт ондан
ибарәтдир ки, мүттәһидүл-мә'на[11] олараг ишләдилмәлидир. (Тәләбәләр
јазыр).
ПРОФЕССОР. Ахыр вахтларда руһ хәстәликләри психоз ады илә
шөһрәт тапмышлар. Неҹә ки, мәсәлән даиррәгс[12] вә фәлҹи-үмуми[13] мү-
тәрәгги кими. Амма дикәр тәрәфдән буну нәзәрә алмалыдыр ки, һал-
һазырда «Әмрази-руһијјә»[14] китабынын мүһүм сәһифәләрини ишғал
едән һәмин фәлҹи-үмуми мүтәрәггидир ки, бунун мүдаваты[15] да һәлә
индијәдәк нәтиҹәбәхш олмајыбдыр. Бизим хәстәхана мүшаһидә олу-**

---

[1] Әнасири-әрбәә — дөрд үнсүр. Гәдим алимләрин фикринҹә, бүтүн тәбиәт һадисәләринин әсасыны тәшкил едән вә тәркиб һиссәләринә ајрылмајан торпаг, од, су вә һава нәзәрдә тутулур.
[2] Субстансија (лат.) — фәлсәфи термин. Марксизмә гәдәрки анлајыша көрә, бүтүн мөвҹудијјәтин илкин әсасы мә'насыны ифадә етмишдир.
[3] Рүкн (әрәбҹә) — өзүл дирәји, сөјкәнҹәк, сутун, истинадкаһ.
[4] Әваризат (әрәбҹә) — тәсадүфи һадисәләр.
[5] Атрибијут (атрибут) — лат. сөзү, гәдим фәлсәфи тәсәввүрә көрә мөвҹудијјәтин илкин әсасынын башлыҹа әламәти, нөвү.
[6] Хирә димағ (фарсҹа) — чашгын овгат (ағыл, әһвал-руһијјә).
[7] Зә'ф (әрәбҹә) — зәифлик.
[8] Тә'бир (әрәбҹә) — истилаһ, термин.
[9] Лалбујузи — «Дәли јығынҹағы»да Лалбјузун Әмиристандан кәлдији гејд олунур. Бурада исә о, алман професору кими тәгдим едилир. Өзүнүн бә'зи ҹәһәтләри илә Лалбјуз идеалист алман философу вә алими, «Инсан ағлы һаггында јени тәҹрүбәләр» әсәринин мүәллифи Вилһелм Готфирид Лејбнитси (1646—1716) хатырладыр.
[10] Шәхсијјәтини тә'јин етмәк мүмкүн олмады. Еһтимал ки, Америка һаким-философларындан бирудир.
[11] Мүттәһидүл-мә'на (әрәбҹә) — бир, ејни мә'нада.
[12] Даиррәгс — дөвр едән руһи хәстәлик мә'насында.
[13] Фәлҹи-үмуми — ифлиҹ әмәлә кәтирән руһи хәстәлик.
[14] Әмрази-руһијјә (әрәбҹә) — руһи хәстәликләр.
[15] Мүдават (әрәбҹә) — мүалиҹә.

нак Әмрази-әглијјәнин[1] чүмләсиндән фәлчи-үмумисинә, даирәгс вә бир нечә дәхи гејриләринә раст кәләчәксиниз. Амма буну лазымдыр бурада гејд етмәк ки, әмрази-әглијјәнин бә'зи нүгати-ибтидаијјәси вардыр ки, сиз чаван тәләбәләр бунларын тәтбигатына јејчә алышмалысыныз. Мисал үчүн, көтүрүн белә бир хәстәлији.

Бурада профессор үзүнү гапычыја тутуб дејир. — Кәтир бура Гутазы[2]. (Тәләбәләрә). Гутаз ән шиддәтли әсәби хәстәләрин биринин адыдыр.

Гапычы бир хәстәнин әлиндән тутуб кәтирир салона. Гутаз ичәри кирир вә мәчлисдә оланларын һамысына әдәблә баш әјир. Һеч бир сөз демир вә һеч данышмыр.

ПРОФЕССОР. (Тәләбәләрә). Буну һәмишә јад един ки, һәр шејдән габаг хәстәнин һәдәгәсинин, јә'ни көзүнүн гарасынын һалыны ахтармалы вә һәдәгәнин ишыға гаршы тәамүлүнә диггәт етмәлидир. Мәсәлән, хәстәнин һәдәгәси (Гутаза јавуг кәлир) һәмишә ишыға гаршы даралыр. Мисал үчүн. (Хәстәнин үзүнү ишыға гаршы тутуб вә көзләринә јавугдан бахыр вә тәләбәләри дә јавуга дә'вәт едир. Бурада хәстә әлләрини гулагларына узадыб, учадан дејир: — Нәмәкдан![3] Профессор гапычыја ишарә едир, о да хәстәни апарыр. Хәстә далы-далы кедир вә кедә-кедә јенә бир дәфә дејир: — Нәмәкдан!)

ПРОФЕССОР. Бу бичарәнин атасы (китаба бахыр) Губад[4] 35 јашында һәмин дәлилик хәстәлијинә кирифтар олуб, өзүнү уча пилләкәндән туллајыб өлмүш имиш. Һәман бу хәстә ки, онун оғлудур, әкәр буну биз инди башына гојсаг, бу да атасы кими өзүнү интиһар едә биләр.

ТӘЛӘБӘЛӘРДӘН БИРИСИ. Профессор, руһ хәстәликләринә тибб елминдә бир әлач ишарәси тапылырмы ки, хәстәнин бүтүн-бүтүнә шәфа тапмағына үмидвар олмаг ола?

О БИРИ ТӘЛӘБӘ. Јә'ни ачыгчасына бурада сизин мүаличәләрин нәтичәсиндә хәстәләрин шәфа тапмағы тез-тезми иттифаг дүшүр?

ПРОФЕССОР. Јолдашлар, сизин бу суалларыныз, хејли ағыллы бир суалдыр. Чүнки зәиф шүур бүтүн руһ хәстәликләринин ән ади бир шәксүзлүг һалидир. Мүхтәлиф алимләр вә мүтәхәссисләр арасында шүурсузлуг һаллы һаггында бир чох мүнагишәләр ваге олмушдур. Чәми бу мүнагишәләрин нәтичәсиндә бу анлашылыр ки, мүаличә гәбул етмәјән чәли[5] мәрәзләрин икинчи дәрәчәдә һесаб олунаны паранојдур.[6] Бизим хәстәханада һәмин мәрәзә кирифтар олан (китаба бахыр) бир нәфәрдир ки, она чамаат арасында «тә'бири-хаб»[7] дејирләр.

Гапычыја ишарә едир. о да дәлиләрин ичиндән бир нәфәрин голундан тутуб кәтирир. Хәстә титрәјә-титрәјә дахил олур. Профессор вә тәләбәләр она јавуг кәлирләр. Профессор кедир. јапышыр онун нәбзиндән вә сорушур:

ПРОФЕССОР. Нәдән горхурсан?

Азарлы чаваб вермир вә тәләбәләрин бириндән елә горхур ки, башлајыр чығырмаға. Профессор буну ширин диллә данышдырыр:

ПРОФЕССОР. Бир де көрүм, кимдән горхурсан вә нәдән горхурсан?

Хәстә тә'бири-хаб башлајыр чығырмаға вә дејир:

[1] Әмрази-әглијјә — ағыл хәстәликләри.
[2] Биринчи вариантда һәмин сурәт Гурбан ады илә верилмишдир.
[3] Фарс мәншәли сөздүр, дузгабы мә'насында ишләдилмишдир.
[4] Биринчи вариантда Мәшәди Чәфәр кими тәгдим едилир.
[5] Чәли (әрәбчә) — ачыг. ашкар. әјани.
[6] Паранојја — тибби термин, мә'насы: руһи хәстәлик.
[7] Тә'бири-хаб (ә-ф) — рө'ја анладан хәсталик.

— Бу оғлан дүнән чыхды дамымызын үстүнә вә мәним хорузуму тутду апарды.[1] Мән һа дедим ки, хорузуму апарма, (ағлаја-ағлаја) бычағыны[2] чыхартды вә истәди мәни вуруб өлдүрә. (Чығырыр).

Буну апарыб, гатырлар азарлыларын ичинә. Киши шө'бәсиндә јенә бир мәрәкә гопур. Орада һај-күј арасында бир хәстәдән бир белә тәһдид[3] етмәк сәдасы ешидилир: — Көррәм һалынызы, көррәм һалынызы!

ПРОФЕССОР. (Хәстәнин барәсиндә). Һә, бу да хәстәләр ичиндә «Дәли Муртуза» ады илә мәшһурдур.

Арада Дәли Муртуза өзүнү гапыдан салыр салона вә үзүнү профессора вә тәләбәләрә тутуб. ағзы көпүк вә гызышмыш бир һалда бағырыр: — Чәкәрсиниз чәзаныз, чәкәрсиниз чәзаныз.

ПРОФЕССОР. (Гапычыја). Апарын бу бичарәни вә сә'ј един узаныб раһат олсун. (Гапычы хәстәни апарыр).

ПРОФЕССОР. (Муртуза барәсиндә тәләбәләрә мә'лумат верир). Бу хәстәнин, зәннимчә, чәми инсанлар тутдуглары мә'сијјәт[4] ичиндә һәдчәкләр. Сиз хәта вә хәтәрә дүчар олачаглар. Вә ахырда да чәзаларыны чәкә-

Профессор зәнки чалыр. Хидмәтчи арвад 50—55 јашында, хејли чиркин вә ишдән дүшмүш «ифритә»[5] дахил олур. Профессордан сорушур:

ХИДМӘТЧИ ИФРИТӘ. (Профессора). Нә бујурурсунуз?

ПРОФЕССОР. (Хидмәтчи гадына). Бир стәкан су кәтир.

ХИДМӘТЧИ ИФРИТӘ. Баш үстә. (Кедир).

ПРОФЕССОР. (Өз нитгиндә давам едир). Чаванлара әрз олсун ки, ағыл вә шүур саһәсиндә ики мүһүм үнсүр һәмишә зеһн вә ирадә. Бунларын маһијјәтини биз һәмин ибарә илә ифадә едә биләрик. Бунлар сыхы сурәтдә бир-биринә бағлыдыр вә бир-бириндән даими сурәтдә мүтәәссир олунур. Вә бир фе'лин ичрасы барәсиндә һәмишә бир-бири илә мүчадилә[6] едир. Бунун нәтичәсиндә әкәр бир фәрдә бир дәрд вә аләм үз верә вә тәсәллиси мүмкүн олмајан гүссәјә дүчар ола, о вахт һәман шәхсин һәфизәси мүхтәл[7] олмагла бәрабәр, димағына елә бир кәсаләт үз верәчәк ки вә хәстәни елә бир һала салачаг ки, тибб дилиндә она галијубнар[8] дәлилији дејирләр.

Хидмәтчи гадын әлиндә бир стәкан су кәтирдији вә профессорун габағына тутдуғу јердә дәли кишиләр ичиндән дәли Шаһзадә адлы бир дәли өзүнү зор илә мәчлисә сохур вә хидмәтчи гадынын үстүнә һүчум едир. Гапычы, профессор вә тәләбәләр бунун габағына дурурлар. Хидмәтчи гадын горхусундан стәканы әлиндән салыр, стәкан сыныр, су дағылыр. Дәли Шаһзадә өзүнү адамларын әлиндән дарта-дарта чығырыр:

— Арвад. арвад. мән арвад истәјирәм.

Адамлар бир тәһәр илә, ширин диллә Шаһзадәни кери апарырлар.

ПРОФЕССОР. Әрз олсун ки, бу да дәлилијин бир нөвүдүр. Бурада ирадәнин һәрәкәтләри һеч бир гануна табе дејил. Каһ хәстәнин башы-

[1] Бурадакы хоруз әһвалаты «Дәли Јығынчағы»ны јада салыр.
[2] Биринчи вариантда «санчаг чыхартды» кими ишләдилмишдир.
[3] Тәһдид (әрәбчә) — һәдәләмә.
[4] Мә'сијјәт (әрәбчә) — күнаһ.
[5] Биринчи вариантда хидмәтчи гадын кими верилмишдир, орада мүәллимәләрдә иштирак етмир. анчаг профессорун тапшырыгларыны јеринә јетирир.
[6] Мүчадилә (әрәбчә) — сөзләшмә, чәкишмә.
[7] Мүхтәл (әрәбчә) — позулмуш мә'насыны верир.
[8] Гара фикир, бәдбәхтчилик, дәрд кәтирән хәстәлик мә'насы дашыјыр.

на өврәт севдасы, евләнмәк севдасы мүсәлләт[1] олур, каһ мәрәзин тә'-сири алтында хәстә өзүнү чох али бир вүчуд һесаб едир. Чүнки хәстәнин гүввеји-әглијјәси мүәјјән вә сабит өлчүдән чыхыб, фе'лләри вә гөвлләри[2] арасында һеч бир мүнасибәт мүшаһидә олунмур. Бу она дәлаләт едир ки, чәми әфрадын[3] әһвал-руһијјәси мүәјјән бир дујғунун севг вә идарәси тәһтиндә һәрәкәт едир.

Кишиләр ше'бәсинин гапысынын ағзында гапычыја итаәт етмәјиб, Дәли Шаһзадә професора тәрәф бир белә мәзәммәт вә һөкм көндәрир:

ДӘЛИ ШАҺЗАДӘ. (Учадан, һирсли). Әкәр бу саат мәни евләндирмәсәниз, мән сизин һамынызы хидмәтиниздән әзл[4] ејләрәм. Чүнки бу али бинаны да тикдирән вә бу али тәфәррүчхананы[5] да идарә едән мән өзүмәм.

(Дәли кишиләр арасында сонра гејлү-гал гопур вә ахырда гапычынын бинакүзарлығынын бәрәкәтиндән сакитлик әмәлә кәлир).

ДӘЛИ ШАҺЗАДӘ. (Професора тәрәф). Ешидин вә акаһ олун ки, Искәндәри-Кәбирдән ирс галан Түркүстан мәмләкәтинин јарысы мәним сәлтәнәтимдир. Чејһун[6] илә Сејһун[7] арасында јүзләрчә әмирләр вә вәзирләр вар. Бунунла бәрабәр, сиз мәни евләндирмәк истәмирсиниз. Амма билин ки, ахырда пешман олачагсыныз.

ПРОФЕССОР. (Тәләбәләрә). Бу бәдбәхт көрүрсүнүз өзүнү нечә професор вә шаһзадә адландырыр. Бунун үчүндан чохлары да мәним өзүму Түркүстан шаһзадәси һесаб едирләр. (Тәләбәләр күлүшүрләр).

Бурада ајры бир хидмәтчи професора башы бағлы бир пакет кәтириб верир. Професор пакети ачмагла мәшғул оланда «Дәли арвадлар» ше'бәсинин тәрәфиндә бир нечә дәли арвад көрсәнир. Дәли Шаһзадә онлары көрән кими онлара тәрәф һүчум етмәјә дартыныр. Анчаг гапычылар буну зорла јеринә гајтармаг истәјирләр. Дәли арвадларын гапычысы онлары зор илә јерләринә гајтарырлар. Дәли Шаһзадә чох чошмуш. Дәли гадынлара тәрәф артыг һирс вә гејзлә белә дејир:

ДӘЛИ ШАҺЗАДӘ. Арвад, арвад, мәнә арвад лазымдыр. Чүнки једди илдир бу хараба мәмләкәтдә арвад үзүнә һәсрәтәм. Вај, вај... (Јумруг илә гадынлары тәһдид едир). Вај, мән арвад истәјирәм.

Бурада Дәли Шаһзадә јумруғуну дүјүб, нә'рә тәпә-тәпә вајылдајыр вә гадынлара тәрәф дартыныр. Гапычылар, нәзарәтчиләр, професор вә тәләбәләр күч илә буну дәлиләрин ичинә дахил едирләр. Професор әлиндәки кағызы охујуб гуртарандан сонра үзүнү тәләбәләрә тәрәф тутуб сорушур:

ПРОФЕССОР. Чаванлар, билирсиниз бу мәктуб кимдәндир? Бу мәктубу јазан сизин јолдашыныз Чаһанкир Вәлисултан оғлудур. Кағызын мәзмуну беләдир; «Әввәла, сиздән үзр истәјирәм ки, бир нечә күндүр ки, бә'зи мәсәләләрин сәбәбиндән сизин лексијаларыныза кәлә билмирәм. Икинчи, чәсарәт едирәм Сиз алинәжад професор һәзрәтләрини һәгирин мәнзилинә гонаг дә'вәт едәм вә буну да әлавә едирәм ки, гонаглыг мәчлисимиз хар кечмәсин деје, өз јолдашларымдан[1] һәр бирини рәва көрсәниз, өз јанынызла кәтирә биләрсиз. Үмидварам ки, тәшриф кәтирмәјинизи мүзајигә етмәјәсәниз. Хүсусән, сизи көрмәк вә шаһанә гәдәмләринизи истигбал етмәк арзусунда оланлар анам Мәрчан ханым, халам Зәрәфшан ханым, бачым Чичәк (бурада дәли Шаһзадә дартыныр вә мәчлисә дахил олмаг истәјир. Бу арвадларын адыны ешидәндә дәхи дә шөвгә кәлир. Дәхи дә артыг һирсләнир), ...хидмәтчимиз Пүстә, чөрәк биширәнимиз һәсрәт хала вә нәнәм Иззәт нәнәдир.[2] Дајым Мүршүд дајы сизин хидмәтиниздә олмаг арзусундадыр. Кағызы јазан кичик хадиминиз вә мүтә'әллиминиз Пәрвәр Султан нәвәси.[3] Шәһәр филан, күчә Зәнкилан, дөнкә Әрсилан, нөмрә филан».[4]

Професор кағызы охујуб, гуртарандан сонра габаға туллајыб, шәстнән дејир:

— Мән бу гонаглығы хошһаллыгла гәбул едирәм.

Гапычылар Дәли Шаһзадәни кери отурдурлар. Дәлиләр тәрәфиндән күлүшмә ешидилир.

ПРОФЕССОР. (Дәли Шаһзадәнин һәрәкәтини хошламајыб, гапычыны мәзәммәт едир). Чох тәәччүб олсун ки, сән хәстәләри забитәли вә итаәтдә сахламырсан ки, бир саат онлардан шулуглуг вә әдәбсизлик баш вермәсин.

Гапычы бу сөзләрин тә'сири алтында дәлиләрин үстүнә башлајыб диниб, мәзәммәт еләмәјә. Ара сакит оландан сонра, професор әлиндәки мәктубу тәләбәләрә тәрәф тутуб, дејир:

ПРОФЕССОР. Әввәла, беш дәгигә тәнәффүс е'лан едирәм. Санијән, чаванлардан хаһишим будур ки, Пәрвәрсултан нәвәсинин тәклифи барәсиндә өз рә'јләрини изһар етсинләр.

Професор тәнәффүс е'лан едәндән сонра тәләбәләр асудә нәфәс чәкмәк вә папирос јандырмаға башлајыр вә бир јерә топлашыб Пәрвәрин[5] мәктубу барәсиндә көтүр-гој едәндән сонра онлардан бири белә дејир:

БИРИНЧИ ТӘЛӘБӘ. Професор чәнабларына әрз олсун Пәрвәрин мәктубундан бизә бир өзкә гоху кәлир. Әввәла, сизә инди мәсәлән, алинәжад кими хитабы биз һеч баша дүшмүрүк. О, јәгин азадә шөһрәт тапмаға башлајан шајәләрдир ки, күја Сиз Түркүстан шаһзадәсинин өзүсүнүз...

---

[1] Мүсәлләт (әрәбчә) — әлә кечирилмиш, һакимијјәти алтына алынмыш мә'насыны ифадә едир. Бурада «һаким кәсилир» мә'насында ишләдилмишдир.

[2] Гөвл (әрәбчә) — сөз, данышыг, сөз вермә, вә'д етмә.

[3] Әфрад (әрәбчә) — фәрдләр.

[4] Әзл (әрәбчә) — азад етмә, ишдән чыхарма.

[5] Тәфәррүчхана (әрәбчә) — кәзинти јери.

[6] Чејһун — Аму-Дәрја чајынын гәдим ады.

[7] Сејһун — Сыр-Дәрјанын гәдим ады.

[1] Биринчи вариантда чүмләнин һәмин јери «тәләбә јолдашларымдан Мүслүмү, Рүстәми, Һидајәти, Әмирасланы вә дәхи бир нечә дә өзүнүз һәр кәси рәва билсәниз» кими ифадә олунмушдур.

[2] Биринчи вариантда Чаһанкирин мәктубунда һәмин чүмләдән сонра ашағыдакы парча да вардыр: «Тәшриф кәтирин. О барәдә бизим аиләмиз үчүн әһәмијјәтлидир ки, бу зијафәт бәлкә бачым Чичәји Сизин гадынлар курсуна разы етмәк үчүн бөјүк јадикар ола. Сизин курслар барәсиндә бачым Чичәјә чох нәсиһәт еләдим».

[3] Илк вариантда имза јериндә Чаһанкирин бабасынын јох, атасы Вәли Солтанын ады гејд едилмишдир. Чох күман ки, бурдакы «Пәрвәр Султан нәвәси» ифадәси образын бундан сонра ишләдиләчәк јени адына (Пәрвәрә) кечид үчүндүр.

[4] Биринчи вариантда үнван ашағыдакы кими ифадә олунмушдур: шәһәр филан, мәһәллә Чешмәбасар, ханеји Вәли Султан, № 2.

[5] Әсәрин икинчи вә үчүнчү мәчлисләриндә Чаһанкир бу адла тәгдим олунур. Дөрдүнчү мәчлисдә јенидән Чаһанкир адына гајыдылыр. Пәрвәр Чаһанкирин бабасынын адындан көтүрүлмүш тәхәллүс кими дә баша дүшүлә биләр.

ПРОФЕССОР. (Сөзүнү кәсир). Бәли, бәли, мән өзүм сизә дејәчәкдим ки, ахыр вахтларда бәдбәхт (әлини дәлиханаја тутур) Дәли Шаһзадәнин чығыр-бағырынын тә'сириндән јаваш-јаваш чамаат арасына белә бир данышыг бурахылыб ки, мән Түркүстан шаһзадәсијәм вә өзүм дә евләнмәк истәјирәм. Вә һәтта дүнән бир нәфәр (чибләриндән бир шеј ахтарыр) бура әһалисиндән оғлунун имтаһаны барәсиндә көр мәнә нә јазыр: (Бир мәктубу ачыр). Филан, филан, филан, филан. һә, мәнә хитаб етдикдә јазыр: «Али интисаб, вала бир дә вала вә филан көр али интисаб, вала вә гејрә... али интисаб ләгәбини мәһз алиханада елмә мәнсуб олан затә верилир. Нәинки ади бир аиләдән төрүјән бизим тәк шәхсләрә.

ТӘЛӘБӘЛӘРДӘН БИРИ. Професора әрз олсун ки, бу мәктубун шивәси һеч Пәрвәрин гәләминин әсәринә охшамыр.

БИР ӨЗКӘ ТӘЛӘБӘ. Доғрусу, һеч охшамыр.

ПРОФЕССОР. (Мәктубу тәләбәләрә узадыр). Хуб, бахын, онундур, ја јох.

Тәләбәләр мәктуба диггәт едирләр.

БИРИНЧИ ТӘЛӘБӘ. (Тәәччүблә). Пәрвәрин хәттидир.

ИКИНЧИ ТӘЛӘБӘ. Пәрвәрин дә хәтти олмуш олса, бу ибарәләр Пәрвәрин дејил.

ҮЧҮНЧҮ ТӘЛӘБӘ. Хејр, Пәрвәрин дејил. Билирсиниз ки, нијә онун дејил? Ондан өтрү ки, инсан бу тезликлә ола билмәз ки, билмәррә дәјишилиб, хәтти-һәрәкәтини итирсин.

ИКИНЧИ ТӘЛӘБӘ. Доғрудур.

ҮЧҮНЧҮ ТӘЛӘБӘ. Сиз өзүнүз билирсиниз ки, Пәрвәр фиргәчидир. Бу әһвал профессор чәнабларына да кәрәк бәлли олсун. Бирдән-бирә фиргәчи бир чаван профессор чәнабларыны Шаһзадә һесаб едиб, кәтирә она бу чүр тәмәллүг[1] едә вә белә ибарәләр илә она јалтаглана. Бу Пәрвәрдән көзләнилмәјән бир ишдир. Хүласә, бу бизим фиргәчи чаванларымыз ки, өзләрини көстәрмәк үчүн јери дүшәндә саат бир аназарыны тутдурмаг вә һәбсә көндәрмәклә горхудурлар.

ПРОФЕССОР. Хуб, инди бир мәсәлә галды ки, ајә Пәрвәрин тәклифини гәбул етмәли вә онун гонаглығына кетмәли, ја јох?

ТӘЛӘБӘЛӘРДӘН БИРИНЧИСИ. Чәнаб профессордан үзр истәјирәм. Әкәр мәним рә'јими сорушсаныз, мән һәр һалда өз тәрәфимдән Пәрвәрин тәклифини рәдд едирәм. Хаһ өзүм үчүн, һабелә Сиз чәнабларыны вә јолдашларымы Пәрвәркилә кетмәји мәсләһәт көрмүрәм. Сәбәб будур ки, гонаглыг барәсиндә Пәрвәрлә анасы арасында (ешитдијимә көрә) һәмишә ихтилаф олмағыны ешитмишәм. Нә гәдәр анасы Мәрчан ханым гонагпәрәстдир, о гәдәр достум Пәрвәр гонаглардан узагдыр. Горхурам Пәрвәрин дә'вәтини гәбул едиб кедәсиниз вә мәчлиси о гәдәр хар көрәсиниз ки, орадан ач вә сусуз гајыдыб кәләсиниз.

ПРОФЕССОР. Јох, јох, еләдә кетмәјәк. Нә сәбәбә халга әзијјәт верәк.

Зәнки чалыр. кағызын чавабыны јазмагла мәшғул олур. Гапычы кәлир.

ГАПЫЧЫ. (Професора). Гуллуг?

ПРОФЕССОР. (Јазмаға мәшғулдур). Дајан, бу кағызы гуртарым, апар вер кағызы кәтирәнә. Чүнки гонаглыға кетмәјимиз баш тутмады. Кағыза чаваб јазырам.

ИКИНЧИ ТӘЛӘБӘ. Чәнаб профессор, бурада мәним рә'јим баштадыр. Доғрудур, гејри кәсләрә көрә јолдашымыз Пәрвәр о гәдәр гонагпәрәст дејил, амма бир сурәтдә ки, о лазым билиб, Сиз чәнабларыны өз евинә дә'вәт едиб, әлбәттә ки, онларын бу тәдбири аилә мәсләһәти илә әмәлә кәлибдир. Мән елә ганырам ки, сәбәбсиз јерә Пәрвәрин

[1] тәмәллүг (әрәбчә) — јалтаглыг.

дә'вәтини рәдд еләјиб, јох чавабыны версәниз, Пәрвәрин хәтринә дәјмиш оларсыныз.

ПРОФЕССОР. Дејәсән, бу да доғрудур. Еләдә бәс Пәрвәрин дә'вәтини гәбул етмәк. (Үзүнү о бири тәләбәләрә тутур). Нә дејирсиниз?

Бир кәс чаваб вермир. Професор бир өзкә кағыз көтүрүб, јазыр вә кағызы пакетин ичинә гојур вә үстүнү јазмаг истәјир. Бурада гејри бир тәләбә дејир:

ГЕЈРИ БИР ТӘЛӘБӘ. Профессор, ихтијар саһибисиниз. Пәрвәрин тәклифини истәјирсиниз гәбул един, истәјирсиниз рәдд един. Амма бу барәдә мән бир-ики кәлмә сөз данышмаг истәјирәм. Профессор чәнаблары, сиз Пәрвәри јахшы танымырсыныз. Амма биз јахшы таныјырыг. Онлара гонаг кетмәк мүшкүл бир ишдир. Пәрвәрин анасы Мәрчан ханым доғрудан да чәваһир кими бир ханымдыр. Бириси ки, онун евинә ајаг басды, дәхи евдә нә гәдәр јемәли вә ичмәли олса, кәтириб гојачаг гонағын габағына ки, гонаг нә гәдәр мүмкүндүр ондан разы олсун. Амма оғлу Пәрвәрә кәлдикдә, бу еви хараб дејир ки, дүнјада јаван чөрәкдән башга кәрәк инсан бир шеј јемијә. Дејирсән нијә, нә сәбәбә? Дејир ки, сән бурада плов јејәндә бәс фүгара дүнјада нә јесин?

Валлаһ, мән өз көзүмлә көрмүшәм ки, плов нимчәсини өз евиндә гонагларын габағындан көтүрүб, көјә галхызыб, һәјәтдә дашларын үстү илә елә чырпыб ки, габ-гачаг чилик-чилик олубдур. Хүласә, чәнаб профессор, сиз өзүнүз ихтијар саһибисиниз.

ПРОФЕССОР. (Бир гәдәр фикирләшир). Доғрусу, мән дә һәвәсдән дүшүрәм. Кетмәк истәмирәм. (Гәләми көтүрүр ки, јазсын). Јазырам ки, мәни бағышласын. (Јазыр).

БИР ӨЗКӘ ТӘЛӘБӘ. Јох, јох, чәнаб профессор елә јазма. Валлаһ, инсаф дејил. Кишиләр тәдарүк көрүбләр. Јәгин ки, јахшы, чәлаллы гонаглыг еләјирләр. Ешитдијимә көрә, јахшы не'мәтләр вә сазәндә, ханәндәләр чағырыблар. Валлаһ инсафдан узагдыр ки, белә бир тәклифи рәдд еләјәсиниз вә кишиләри пешман гојасыз.

(Профессор јенә фикрә кедиб, сора дејир).

ПРОФЕССОР. Хуб, хуб. Бу сурәт ки, мәсләһәт билирсиниз, мән дә гәбул едирәм. Бу шәртлә ки, сиз дә мәнимлә баһәм кедәсиниз. Чүнки Пәрвәр јолдашыныз сизи дә дә'вәт едир.

Кағызы јазыр, дурур ајаға вә тәләбәләр илә бирликдә үз гојурлар тәнәффүс отағына. Пәрвәрин дә'вәтнамәси галыр стол үстә. Дәли кишиләрин евинин гапычысы гапыны өртүб, отурур гапынын ағзында. Бир гәдәр кечәндән сонра сакитлик әмәлә кәлир. Гапычы һаман отурдугу јердә башлајыр мүркүләмәјә. Бу һејндә Дәли Шаһзадә шө'бәдән чыхыр вә долана-долана кәлир, Пәрвәр јазан кағыза көзү саташыр вә көтүрүр охујур. Вә јавашча дејир: — Хуб, мән гәбул едирәм.

Сора мыхдан асылан палтарлара вә папаглара диггәт салыр. Професорун ејнәјини столун үстүндән көтүрүр вә вурур көзләринә. Профессорун папағыны гојур башына. Дөшлүк көјнәјини салыр дөшүнә. Үз гојур дәлиханадан гојуб кетмәјә. Дәлиләрдән үч нәфәр дәлиләрин ичиндән чыхыб, динмәз-сөјләмәз дүшүрләр дәли Шаһзадәнин далына вә кетмәкдә олурлар. Бу арада дәлиләрин ичиндә гејри-гал ешидилир. Гапычы һушдан ојаныр вә әһвалатдан хәбәрдар олуб, һај-күј салыр. Бир тәрәфдән дә профессор вә тәләбәләр тәнәффүс отағындан төкүлүб кәлирләр вә әһвалатдан һалы олурлар.

ПРОФЕССОР. (Бөјүк тәшвишлә). Бах, аман аллаһ, биабыр олдуг. Инди бу дәлиләр вә хүсусән Дәли Шаһзадә өзүнү профессор вә мүдир гәләмә вериб, мәнә охшадачаг. Ағзына кәлән һәдәрән-пәдәрән илә мәни вә бүтүн хәстәхананын адыны шәһәр ичиндә биабыр едәчәк. Бах,

биабыр олдуг. (Гапычылара тәрәф). Сиз оласыныз аллаһ, дурмајын, гачын. (Өзү дә ушаг кими башлајыр гачмаға, тәләбәләр дә онун далынча). Бәлкә бир тәһәр тапыб гајтарасыныз. Бах, аман аллаһ, биабыр олдуг... А!..

ҮЧҮНЧҮ МӘЧЛИС

Мәрчан ханымын евиндә бөјүк гонаглыға һазырлашырлар. Зал отағында узун стол ачылыб. Үстүндә belә гонаглыглара јарашан һәр чүр габ-гачаг, һәр нөв ички, мејвәчат, ширниијат, закускалар вә гејри дүзүлүб һазырдыр.

Столун әтрафында доланан Мәрчан ханым, Зәрәфшан ханым, Чичәк, Пүстә, Һәсрәт хала, Шәрәф хала, Вәләмир (кичи гуллугчусу).[1]

Һәрдән бир Иззәт нәнә дә вајылдаја-вајылдаја көрсәнир. Мүршүд дајы да һәрдән бир базардан кәлиб, базарлыг ишләринә даир баш чәкмәк хидмәти көстәрир вә кедир.

Пәрдә ачыланда отагда олур Мүршүд дајы, Мәрчан ханым вә Зәрәфшан.[2]

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Мүршүд дајыја). Дадаш, бир де көрүм профессордан савајы онун јанынча ким дә'хи бизә кәләчәкдир?

МҮРШҮД ДАЈЫ. (О тәрәфә-бу тәрәфә бахыр). Мән кар дејиләм ки?

(Мәрчан ханым динмир).

МҮРШҮД ДАЈЫ. Алчагдан данышмаг күнаһ ки, дејил.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Алчагдан). Мән дејирәм ки...

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Алчагдан башлајыб, Мәрчан ханымын сөзүнү кәсиб дејир) — Профессордан савајы үч нәфәр тәләбә кәләчәк. Дөрду кәләчәкди. Анчаг дөрдүнчүсү үзр истәди, чүнки онун бу күн театрода мә'рузәси вар.

Чичәк вә онун далынча Пүстә дахил олурлар. Чичәк фахир либасларыны кејмиш, амма Пүстә өз ев палтарында. Бунунла бәрабәр, Чичәк һәмишәки кими чиркин, үз-көзүнүн бәзәји ону дә'хи дә чиркин көстәрир. Амма Пүстә гәшәнк вә ләтиф.

ЧИЧӘК. (Севинчәк Мүршүд дајыја). Дајы, јахшымы стол бәзәмишик?

ПҮСТӘ. (Мүршүд дајыја). Мүршүд дајы, бах бу күл дәстәләрини мән өз әлимлә бағламышам. Һәлә дәстәләрин үстә әтир дә сәпмишәм. (Гохлујур. Сонра кәтирир Мүршүд дајыја тәрәф). Бир гохујун. Көрүн ки, әтирлидир.

(Мүршүд дајы бир дәстә күлү алыб гохулујур).

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бәһ, бәһ, бәһ, чох көзәл әтри кәлир. (Мәрчан ханыма тәрәф). Мәрчан, мән кедирәм. Сора кәләрәм. Бир гапыја дур, сөзүм вар сәнә.

Мәрчан ханымла Мүршүд дајы гапынын јанында пычылдашырлар, сора Мүршүд дајы чыхыб кедир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Зәрәфшан илә өз араларында бир гәдәр данышандан сонра Чичәји чағырырлар јанларына. Бунлар да үчү өз араларында бир гәдәр пыча-пыч едир, Пүстәни күлләр илә мәшғул олмагда көрүб, башлајырлар она тәрәф диггәтлә бахмаға).

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Пүстә барәсиндә куја өз-өзүнә). Бәхтәвәрин сир-сифәтинә бах. Бәхтәвәр дејәсән мәрмәрдән јоғурулуб. (Сонра Пүстәјә). А гыз, Пүстә, мән доғрусу сәни бу күн бир өзкә дамағда көрүрәм.

---

[1] Биринчи вариантда садәчә «хидмәтчи» кими гејд олунуб.

[2] Биринчи вариантын үчүнчү мәчлиси ремаркадан сонра бирбаша Чаһанкирин сөһбәти илә башланыр. Мәрчан ханымла Чичәјин, Мүршүд дајы илә сөһбәти һәмин вариантда јохдур.

ПҮСТӘ. (Мәрчан ханыма). Нечә ки?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Әввәла будур ки, гыз хејлағына бу гәдәр бәзәк-дүзәк һеч јарашан иш дејил. Чүнки сән бизим евимиздә олурсан, бунлар һамысы бизә тохуна биләр. Бу күн бизә јад адамлар кәләчәк. Бир аз тәмкинли олмаг лазымдыр.

ПҮСТӘ. (Тәәччүблү әлини үзүнә сүртүр вә әлинә бахыр). Мән үзүмә һеч бир шеј сүртмәмишәм. Әјнимә дә һеч бир тәзә шеј кејмәмишәм.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Јох, јох, мән сәнә мәсләһәт көрүрәм ки, өз јериндә отурасан вә хәјалына өзкә бир фикирләр кәтирмәјәсән.

ПҮСТӘ. (Чичәји көстәрир). Мән нә бәзәнмишәм, нә дә өзкә фикирләрә дүшүрәм. Бәзәнән дә, бах, гызын Чичәкдир, кејинән дә һәман гыздыр.

ЗӘРӘФШАН. Дәхи узун данышмаг лазым дејил. Чичәклә дә ишин јохдур, данышырсан өз сөзүнү даныш.

ПҮСТӘ. (Зәрәфшана). Бәс сиз мәнә диггәт тутанда јахшыдыр? Мән һагг сөзү данышанда писдир. Мәним өзкә илә һеч ишим јохдур. Һамынын иши варса мәннәндир. Аллаһ мәним башыма даш салсын. (Ағлајыр).

Пәрвәр ичәри кирир вә Пүстәни бу һаләтдә нараһат вә килејли көрүр.

ПӘРВӘР. Нә вар, Пүстә нијә ағлајырсан?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Валлаһ, Пәрвәр, Пүстәјә һеч бир ағыр сөз деjән јохдур. Ахыр сән онун хасијјәтини өзүн јахшы билирсән ки, нечә дәјмәдүшәрдир. Һеч наһаг јерә башлајыр һај-күјә ки, нијә мәнә сөз дејирсиз.

ПӘРВӘР. Сизин дә ки, аллаһа шүкүр, сөзүнүз гуртарыбды. Пүстәни бир санчмасаныз олмаз.

Сора столун үстә дүзүләнләрә диггәт салыр. Бир гәдәр бу һаләтдә дурандан сона Пәрвәр анасына тәрәф башыны галдырыб дејир:

ПӘРВӘР. Ана, бу нәдир?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, бу сәнин профессорунун вә тәләбә јолдашларынын шәрәфинә һазырладығымыз гонаглыгдыр.

ПӘРВӘР. Бәс бу гәдәр артыг јемәкләр, закускалар, мејвәләр вә ширниләр бура нә үчүн дүзүлүбдүр? Буну мәнә де көрүм бу дәм-дәсткаһ мүфтәчә баша кәлир, ја бунлара артыг-артыг пул верилиб?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Пәрвәр бала. Гадан алым. Һеч бир шеј мүфтә баша кәлмәз, бирчә мән бу столун үстүндәки шејләрә дөрд дәнә гызыл вермишәм.

ЗӘРӘФШАН. Мән дә ики гызыл вермишәм.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Һәлә бунлар нәдир ки, шаһын сазәндә вә ханәндәләринә Мүршүд дајын бир-ики саат гонагларын мәчлисиндә чалмаға 150 манат вә'д верибдир.

ПӘРВӘР. (Бир гәдәр фикирдән сонра). Ана, инди гулаг ас, көр мән нә дејирәм. Белә тутаг ки, инди мәним фиргә јолдашларым бу дәсткаһдан вә гонаглыгдан хәбәрдар олдулар. Онда мән утандығымдан һансы сичан дәлијинә кедим кирим?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Овчуну ағзына апарыр). Бој, аллаһ аман.

ПӘРВӘР. (Тәшвишә дүшүб, дизләринә вурур). Мәнә чаваб вер, мән сәндән сөз соруушрам. Бу күн кәлән гонагларын ичиндә мәним тәләбә јолдашларым көрәчәкләр ки, мән бу гәдәр чәлалы евимдә гурмаға мадди гүввәм вар, дәхи онлар мәндән билмәррә үз чөндәрә биләрләр, дүнја вә аләмдә мәни биабыр едәјәрләр. Бәс инди мәним тәклифим вар? (Мәрчан ханым гурујуб галыр). А, инди мәним тәклифим нәдир? Инди көр мәним һаггым вармы ки, јапышым бу столун бир гыјындан вә јухары галхызыб, јаны үстә јыхым. Дармадағын дағылсын. Үстүндәки чәми габ-гачаг пул-пул олсун.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Гадан алым, Пәрвәр, бу гонаглығын ки, тәдбири сәнин јанында төкүлдү. Бәс мәкәр сән бу ишдән бихәбәрсән? Мәкәр сән бу ишә өзүн разылыг вермәдин?

ПӘРВӘР. Ана, инди бунларын һамысы кечибдир. Инди мәним фиргә јолдашларымдан биринин јолу дүшдү бизә вә кәлди бурада бу дәсткаһы өз көзү илә көрдү. Кәлди, көрдү ки, биз Түркүстан шаһзадәсинин шәрәфинә белә бир тәнтәнәли зијафәт гурмушуг. Сән, мән она нә чаваб верәрим? Хуб, һәлә бир саатлыға мән галым кәнарда. Ана, инди сәндән данышаг. Бәс о күн савадсызлығы ләғв етмәк мәсәләси барәсиндә чағырылан мүәллимләр јығынчағында нә данышырдын? Демирдин ки, бизим ханымларын бир гонаглығынын хәрчини орталыға гојсаг, 100 нәфәр фағыр шакирдләрин ајаггабыларыны тә'мир етмәк олар ки, гышда ајагјалын мәктәбә кетмәјә мәчбур олмасынлар. Бәс сән бу сөзү демирдин?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Хуб, нә дејирәм. Балам, гој бу дәфә бу гонаглығы баша вураг. Бундан сонра мән гәләт ејләрәм бир дә бу ишләрә гәдәм гојам. Валлаһ, Пәрвәр, ахыр сән билирсән ки, мәним ахтардығым нәдир вә кимдән өтрүдү. О башы дашлы гыз... (Ағлајыр).

ПӘРВӘР. Сән билирсәнми ки, мән бу саат ичласдан кәлирәм. Нә дүнән вә нә бу күн профессорун лексијасына кедә билмәмишәм. Мән һәлә ганмырам ки, мәдәни һүчум нәјә лазымдыр. Валлаһ, биллаһ, бизә савадсызлығы ләғв етмәк лазым дејил. Бизә савадсызлыг вә авамлыг лазымдыр. Гәрибә бурасыдыр ки, мәфкурәви чәбһәдә мүбаризәмиз о гәдәр зәифләмишдир ки, мaариф дүшмәнләри хаһ кәндләрдә вә хаһ ишчи күтлә арасында о гәдәр активләшибдир ки, валлаһ, мән доғрусу, онлардан горхурам. Кәндләрдә мүәллим вә мүәллимләр кадросу бир о гәдәр гүввәт һасил етмәјиб ки, бунлара үмидвар олмаг ола. Әсас е'тибарилә бүтүн тәшкилат ишләримиз позғун бир сурәтдәдир. О дәрәчәдә ки, мәсәлән Чешмәбасар мәһәлләсиндә 17 аиләдән анчаг 2—3 аилә ушағыны мәктәбә көндәрә билиб, галанлары касыблыглары чәһәтиндән дәрсдән мәһрум олублар. Бир тәрәфдән дә Вәлисултанын евиндә бир кечә 400 манат бир ахшамын гонаглығына сәрф олунур. (Пәрвәр ағламаг истәјир). Вај, вај һарада галды мәсләк, һарада галды хәтти-һәрәкәт? Һарада галды фиргә јанында мәс'улијјәт?!

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, Пәрвәр, гадан алым, ағлама, анд олсун сәнин чанына. Сән өзүн разы олмасајдын, бу гонаглыг дәсткаһыны һеч әслиндә гурмаздыг. Ахыр бир өзүн дә мүлаһизә елә ки, бу гонаглыгдан да бир мәгсәд вар, ја јох? Бир фикирләш, көр бура бу күн дә'вәт олунанлар кимләрдир? Бир тәрәфдән сәнин шаһзадә профессорун...

ПӘРВӘР. (Бирдән нагафил башыны анасына тәрәф галхызыб, сорушур). Ана, сәнә мә'лумдур ки, профессор Түркүстан шаһзадәсидир?

МӘРЧАН ХАНЫМ. Бала, валлаһ, һамы елә дејир. Мән дә халгын сөзү илә дејирәм. Һә, бир тәрәфдән сәнин Шаһзадә мүәллимин, бир тәрәфдән дә сәнин тәләбә јолдашларын. Ахыр сән өзүн дејирдин ки, Шаһзадә профессор сөһбәт арасында Чичәјин јерини хәбәр алды.

ПӘРВӘР. Мән һејлә демәдим. Мән дедим ки, сөһбәт арасында профессор сорушду ки, сизин евин пәнчәрәсинин габағында бир дәстә ханым отурмушду. Нә сәбәбә көрә мәни онлар илә таныш еләмирсән?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Бир аз дирчәлир). Бах, дәхи нә дејирсән? Бәлкә доғрудан да бу јазыг бачынын бәхти бу күн ачылачаг. Јохса профессор сәбәбсиз јерә о сөзү сәнә нијә десин? Һеч олмаса Чичәјә сәнин јазығын кәлсин. Мәкәр о сәнин доғма бачын дејил? Ахыр биз дә өзүмүзә көрә бир адамыг. Ахыр аталар дејибләр «Чөрәк ачаны гылынч ачмаз». О ки, галды сәнин фиргә јанында мәс'улијјәтин, она сөзүм јохдур. Анчаг валлаһ, биллаһ, доғрусу, милләт јолунда чалышмаг бир мүгәддәс вәзифәдир. Амма өз арамызды, аталар да дејибләр: «Ел јолунда ағлајан, ахырда кор олар».

ПӘРВӘР. (Анасына). Ана, сән дур бурадан кет. (Мәрчан ханым кедир).

Пәрвәр бир гәдәр башы ашағы вә фикирли бир һаләтдә отурандан сонра башыны галдырыр вә јемәли, ичмәли не'мәтләрә диггәт салыр. Јавашча-јавашча әлини узадыр, конјак шүшәләринин бириндән өзү үчүн бир румка конјак төкүр вә ичир. Икинчи румканы да төкүр, ичир вә балыг күрүсүндән бычаг илә кәсиб, чөрәјә јахыр вә јејир.

Мүршүд дајы јавашча кирир ичәри.

ПӘРВӘР. (Мүршүд дајысына). Дајы, сән ки, бу гонаглыгдан өтрү бу гәдәр тәлаш едирсән, бәс өзүн нијә бу не'мәтләрдән јејиб-ичмирсән? (Бир румка конјак да төкүб гојур Мүршүд дајынын габағына).

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Истәр-истәмәз кәлиб отурур вә румканы истәр-истәмәз чәкир габағына). Бачыоғлу, доғрусу, о фикир-хәјал ки, һәмишә мәнләдир, мәни һәмә вахт дамағдан салыр. Иштаһамы вә јухуму да позур.

ПӘРВӘР. (Румкасыны дајысынын габағына узадыр ки, конјакы бәһәм ичсинләр). Дајы, сәнин нә фикрин ола биләр?

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Конјакы ичәндән сонра). Истәјирсән сөзүн доғрусуну дејим?

ПӘРВӘР. Дајы, сән аллаһ, сән бачыоғлундан һеч бир сөз кизләтмә.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бачыоғлу, доғрудан-доғруја, мәним сәнә үрәјим јаныр ки, сән милләтин маарифи јолунда бу гәдәр чалышырсан, бу гәдәр зәһмәт вә мәшәггәтләр чәкирсән, һеч бир сәмәр бағышламыр.

ПӘРВӘР. Дајы, валлаһ, мән билмирәм ки, дәхи нә еләјим?

Мүршүд дајы о тәрәфә-бу тәрәфә бахыр, ағзыны истәјир ача, бир сөз даныша, амма јенә о тәрәфә-бу тәрәфә бахыр, һеч бир шеј демир.

ПӘРВӘР. Дајычан, мән өлүм, де көрүм, нә демәк истәјирсән?

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Алчагдан). Амма кәрәк сөз верәсән ки, бу сөһбәт өз арамызда галачаг.

ПӘРВӘР. Сәдагәтлә сөз верирәм.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Әтрафа баха-баха). Сәнин маариф јолунда гурдугларын тәдбирләри чабәча етмәк үчүн (сөзүнү јарымчыг гојур, кедир гапылары бағлајыр) сәнә бөјүк мигдарда мадди гүввәт лазымдыр.

ПӘРВӘР. Сора?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Әлбәттә, сорасы да вар. (Гапыны тағгылдадыролар. Мүршүд дајы гачыр гапынын далына). Һә, нә истәјирсән?

ПӘРВӘР. Дајы, сора?

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мадди гүввәт әлә кәтирмәк үчүн сәнә бөјүк јерә сөјкәнмәк лазымдыр.

ПӘРВӘР. Мәсәлән?

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Әтрафы мүлаһизә еләјир). Анчаг бачыоғлу, сән мәним чаным, бу сөһбәт өз арамызда галсын.

ПӘРВӘР. Сәнин әзиз чанын үчүн һеч кәс бу данышығымызы билмәјәчәкдир.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Мәсәлән, мүлкијјәтли бир ханзада, һалаллы бир шаһзадәјә сәнә архаланмаг лазымдыр.

Пәрвәр дурур ајаға, мүтәфәккир бир һалда башлајыр вар-кәл еләмәјә. Мүршүд дајы конјакдан бир румка төкүр, гојур Пәрвәр отурдуғу столун габағына. Бир румка да өзүнә төкүб ичир вә дејир:

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бах, сөзүн лап ачығы. Бачын Чичәјә Шаһзадә кими бир јолдаш лазымдыр ки, о бичарә гыз һәмишәлик иззәтли вә шөвкәтли ханым олсун ки, өлкә дә онун гоһум-әграбасына дүшсүн. Сәнә

дә, бачыоғлу, Шаһзадә кими језнә лазымдыр ки, онун мүлкијјәтинин бәрәкәтиндән сәнин чәми мaариф ишләрин бәравәрдә[1] олсун. Бир сурәтдә Шаһзадә профессор өз игрaрына көрә бизим евимизин габағындан кечәркән бурада көрдүкләри гадын хәјлағына диггәт салыб вә сәнинлә бу барәдә сөһбәт ачыбдыр, бу һалдан истифадә еләмәмәк вә белә бир фүрсәти әлдән вермәк инсафдан узаг олар. (Пәрвәрин румкасыны көтүрүб тутур онун габағына). Бачыоғлу, сәнин истәкли мәрһум атанын хатрәси үчүн әкәр сән бу барәдә фикрими тәсдиг едиб, мәнимлә шәрик олмаг истәјирсәнсә, ал бу румканы вә сәмими гәлбдән сәни истәјән вә дост тутан дајынла бәрабәр ич ки, бизим букүнкү шадлыг күнүмүз һәмишәлик јадикар олсун. Јашасын бачыоғлум Пәрвәр! Јашасын онун әзиз гонағы Түркүстан Шаһзадәси!

Күчәдә гејли-гал гопур.[2] Күчә ушагларынын сәси кәлир. Мүждә ичәри кириб, зијафәт үчүн һазырланмыш столу көрүб, чох тәәччүблә:

МҮЖДӘ. Дајы, үч-дөрд дәли дәлиханадан күчәјә чыхыб, бизим еви соруша-соруша бизә тәрәф кәлирләр.

УШАГЛАРЫН БИРИ. Бири дә дејир, мән Түркүстан Шаһзадәсијәм.

О БИРИ УШАГ. Һәлә Шаһзадә дедијин, бир гоча арвады күчәдә гучаглајыб дејирди: — Кәл сәни алым. (Ушаглар күлүшүрләр).

ҮЧҮНЧҮ УШАГ. (Гаггылдаја-гаггылдаја). Һа, һа, зорнан јазыг арвады јахаламышды ки, сәни алачағам.

ДӨРДҮНЧҮ УШАГ. Арвад да дејәсән ки, бир арвад ола. Белә Кәблә Фәрзалы һамбалын һалалча арвадыдыр. (Ушаглар күлүшүр).

ПӘРВӘР. (Ачыглы). Ахмаг-ахмаг данышмағы бошлајын.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Ушаглара). Јахшысы будур ки, сиз бу сөзләри данышмајын. Чүнки кәрәк адам ишин әсли һәгигәтинә әл јетирә. Сора да кәрәк бу нә ишди. Сиз, балалар, һәлә ушагсыныз.

МҮЖДӘ. Дајы, бәс дејирләр ки, сиз Шаһзадәни гонаг чағырмысыныз? О һансы Шаһзадәдир?

ПӘРВӘР. (Ачыглы. Мүждәјә). Мән һәлә билмирәм, сән нијә бу ишләрә гарышырсан?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Мүждәјә). Балам, Мүждә, валлаһ, дејәсән сәнин башына һава кәлиб. Әввәлә, будур ки, сәһәрдән ахшама гәдәр күчәләрдә доланмагдан нијә әл чәкмирсән? Икинчи дә дүнән кәлдин арвад мәчлисинә бизи биабыр еләдин. Бу күн дә кәлиб, мин һәдәрән-пәдәрән сөз дејирсән ки, Шаһзадә белә кәлди, һамбал Кәблә Фәрзалынын арвады белә кетди. Сәнин ахыр халхнан нә ишин вар?

ПӘРВӘР. Валлаһ, билмирәм, бу ушаға нә олуб? Ахыр дәрси, еви, ишини бурахыб, нијә дүшмүш халгын үстүнә? Сәнә нә вар ки, ким евләнди вә ким әрә кетди. (Ушаглар күлүшүрләр).

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Ушаглара тәрәф). Балаларым. Валлаһ, белә күчәләри аддымламагдан бир шеј чыхмаз. Дәрс охујун. Вә аталарынызын сөзүнә итаәт един. (Ушаглар кедә-кедә күлүшүрләр, гијлү-гал илә, күлүшмә илә узаглашырлар).

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Ушагларын далынча). Доғрусу, мән бунлардан еһтијат ејләјирәм вә сизә дә төвсијә едирәм ки, еһтијат едәсиниз.

Дилшад (Чичәјин рәфигәси) гачараг кәлир гадынларын отағына вә Чичәјин гулағына бир сөз пычылдајыр.

ЧИЧӘК. (Тәәччүблә). Јалан дејирсән.

ДИЛШАД. Јалан демирәм. Ибадулла гардашым өзү бу дәсткаһа раст кәлибдир.

ЧИЧӘК. Јалан дејирсән, ола билмәз.

---

[1] Бәравәрдә (ф) — әмәлә кәлмиш, ичра едилмиш.

[2] Биринчи вариантда бу һиссәдән, дәлиләрин Шаһзадә ады илә кәлишиндән әввәл Надирин кәлиши вә онун Чаһанкирлә профессор һаггында сөһбәтләри верилмишдир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Нә олуб, нә хәбәрдир?

ЧИЧӘК. Бир сөз демирәм. (Гәмкин отурур вә динмир. Бир аз кечәндән сора ачыглы). Дәхи нә едим. О ки, кедиб Һачы Бајрамын шикәст гызыны нишанлајачаг. Мән һејлә нишанлыны һеч истәмирәм.

Дилшад кор-пешман чыхыб кедир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Чичәјә). Ахыр нә олуб? Дилшад нә хәбәр кәтирмишди?

Чичәк динмир.

МӘРЧАН ХАНЫМ. Ахыр бир де көрүм, о гыз нә дејирди?

ЧИЧӘК. Валлаһ, билмирәм. Бизим дәрдимиз бизи раһат гојмур. Дилшад дејир ки, гардашым Ибадулла өз көзү илә көрүб вә өз гулағы илә ешидиб ки, Түркүстан Шаһзадәси бу саат Һачы Бајрамын шикәст гызына күчәдә раст кәлди. Вә ону нишанлады.[1]

МӘРЧАН ХАНЫМ. Әши, белә иш ола билмәз.

ЗӘРӘФШАН. Белә шеј ола билмәз.

ПҮСТӘ. Һеч оласы иш дејил.

ЈАРПЫЗ ХАЛА. Һеч оласы иш дејил.

ҺӘСРӘТ ХАЛА. Валлаһ, јаланды. Јахшы, Шаһзадәјә Чичәк кими гыз гәһәтди ки, кедиб чолаг гызы нишанласын?

МӘРЧАН ХАНЫМ. (Мүршүд дајыја тәрәф кәлиб дејир). Дадаш, бир күчәјә чых, көр нә хәбәрдир.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Кедә-кедә). Һеч ағыл кәсән иш дејил.

Мүршүд вә Пәрвәр кедирләр.

ПӘРВӘР. Анчаг мән тәләбә јолдашларымдан Мураддан еһтијат ејләјирәм ки, кәләр вә бу дәсткаһы бурада көрүб, мәни јолдашларымын ичиндә биабыр едә.

* Бурада күчәдән гил-гал сәси кәлир. Күја ушаглар гапы-бачаны дашлајырлар. Мүршүд дајы бујурун, бујурун дејә-дејә гонаглары кәтирир ичәри. Чалғычылар чалырлар. Габагда Дәли Шаһзадә јекә гара ејнәкдә, әлиндә һәким трубкасы, һәман кејдији либасында вә әлиндә тутдуғу кағызы охујур: Шәһәр филан, мәһәллә Чешмәбасар, ханеји Вәли Султан, нөмрә 2 (үзүнү евдәкиләрә тутуб).

— Мәни вә бир нечә тәләбәни бураја гонаг чағырмысыз? (Мүршүд дајы, Чаһанкир баш әјиб, бәли дејирләр). Вә мәним тәләбләрими дә гонаг чағырмысыныз. (Мүршүд дајы вә Чаһанкир баш ендирирләр.

Бурада дәлиләрдән дөрд нәфәр адам сәрсәринин далынча сакит вә гајда илә кечир столун башына, дуруб ајаг үстә вә һеч тәрпәшмирләр.

Сејид Муртуза јавашча додагларынын алтында мыртылдајыр.

ДӘЛИ МУРТУЗА. Чәкәрсиз чәзанызы, чәкмирсиз чәзанызы. Милләтләр дағытмысыныз, чәкәрсиз чәзанызы.

ГУТАЗ.[2] (Додағынын алтында мыртданыр). Бизи нијә бура кәтирибсиз. Мән горхурам. Бу адам чыхмышды дамымыза. Мән горхурам.

ҮЧҮНЧҮ ДӘЛИ. (Дилинә вурур, атылыр). Јејин, ичин, исраф еләмәјин. Јејин, ичин, исраф еләмәјин.

Ахшам гаранлығы дүшдүјү сәбәбиндән Чаһанкир диггәт илә кәләнләрә бахыб, Мүршүд дајыја дејир:

ЧАҺАНКИР. Дајы, бу тәләбәләр мәним јолдашларыма охшамырлар.

---

[1] Биринчи вариантда бу хәбәри јенидән ичәри дахил олан Чаһанкир кәтирир. Бу вариантда профессорун Салават Сәфдәрин гызы Мәрмәри күчәдә көрүб нишанламасындан бәһс едилир.

* Бурадан дөрдүнчү мәчлисә гәдәрки һиссә икинчи вариантда јохдур. Биринчи әлјазмасындан көтүрүлмүшдүр.

[2] Биринчи вариантда Тат Кәрим.

МҮРШҮД ДАЈЫ. Бунлар әсәби шө'бәнин тәләбәләри вә сәнин гајибанә јолдашларындыр.

Чаһанкир диггәтлә Шаһзадәјә тәрәф бахыр вә Шаһзадә дурдуғу һалда дуруб нитгини башлајыр.

ШАҺЗАДӘ. Әввәла, маарифлик бабәтиндән әрз олсун ки, Надир шаһ өз әли илә мәни апарыб Инкилтәрәјә. Орада Кембрич дарүлфүнунун әсәби хәстәлик шө'бәсиндә дәрсә гојубдур.

Күчәдә ушагларын курултулу күлмәјинин сәдасы кәлир. Шаһзадә тәәччүблү күчәјә тәрәф гулаг асыр.

ЧАҺАНКИР. (Мүршүд дајысына). Дајы чых, о ушаглара де гилгал салмасынлар. Бура Вәли Султанын евидир.

МҮРШҮД ДАЈЫ. (Чаһанкирә тәрәф). Мән онлара о сөзү дејәрәм. Амма сән дә һәр сөзү үрәјинә салма. (Кедир күчәјә тәрәф. Сәс кәсилир). Шаһзадә данышыр.

ШАҺЗАДӘ. һәман Кембрич дарүлфүнунда тәһсил етдијим әсәби хәстәликләрә даир мә'луматдан руһун һадисәләри мафөвг[1] тәбии психоложи һалларыдыр ки, бәндәниз һәман дарүлфүнунун профессору Лалбујузун тәһти-тәдрисиндә[2] доггуз јүз доксан доггуз сәнә[3] әрзиндә тәчрүбә кечирмәјә наил олду. (Күчәдә курултулу күлүш. Шаһзадә күчәјә тәрәф бахыр вә динмир). Белә ки, руһун нә олдуғуна даир мүсбәт олан бүтүн кәшвијјат тәчрүби психолокијаја кирмиш вә инсанлар узун заманлар руһда мүчәррәд вә мүстәгил бир варлыг тапмышлар. Сәбәб будур ки...

Бу һејндә Шәрәф нәнә әлиндә паднос, ичиндә дөрд стәкан чај гапыдан ичәри кириб, истәјир падносу көтүрә гоја гонагларын габағына. Шаһзадә Шәрәф нәнәни көрән кими дәли кими гызмыш бир һалда Шәрәф нәнәјә тәрәф һүчум чәкир ки, Шәрәф нәнә горхусундан падносу салыр вә стәканлар јерә төкүлүб сынырлар.

Чаһанкир гачыр габаға вә дурур Шаһзадәнин габағында. Ичәридән өврәт-ушағын сәси кәлир. Вә әлилә Шәрәф нәнәјә ишарә едир ки, гачыб кетсин. Шәрәф нәнә гачмыр, анчаг дурур Чаһанкирин далында вә Шаһзадәјә тәрәф бахыр. Өврәтләр тәрәфиндән Шәрәф нәнәјә тәрәф бир чығырты чыхыр: — Нијә дәхи орада дурубсан, ај биһаја, гојуб кәлсән, а. Сәнин мәкәр өзүндән арxада адам јохду.

Шәрәф нәнә истәр-истәмәз кери кедир.

ШАҺЗАДӘ. Јазығым сәнин һалына, көрәрәм нечә пешман оларсан. Шаһлар вә султанлар мәнә гызларыны вермәк арзусунда оланда мән рәдд етдим. Султан Сәлим.[4] Салис һәмширәси Хәдичәни мәнә вермәк истәјирди. Мән истәмәдим. Неронун[5] фириштәләринин биринчи көзәлини алыб өзүмә өврәт етдим. Вәфат етди. (Ағлајыр). Шаһ Тәһмасибин ики гызы мәним дәрдимдән гүссәләниб. Мисир падшаһынын гызы инди бу саат мәнә ашигдир.

(Бураја кими Шәрәф нәнә узаглашыб јох олур).

ЧАҺАНКИР. (Шаһзадәјә). Буну лазым билирәм һәгигәт наминә әрз едәм ки, мәним бачым Вәли Султанын гызы ки, һарадаса ону көрмүсүнүз, бу өврәт дејил. Бу өврәт анчаг бизим хидмәтчимизди.

---

[1] Мафөвг (әрәбчә) — јухарыда костәрилән.

[2] Тәһти-тәдрисиндә (әрәбчә) — тәдриси сајәсиндә.

[3] Сәнә (әрәбчә) — ил.

[4] Султан Сәлим — Османлы Султаны (1512—1520). Сәфәви һакимијјәти әлејһинә мүбаризә апармыш. Чалдыран дөјүшүндә гошуна башчылыг етмиш, Чалалиләр һәрәкатыны јаратмышдыр.

[5] Нерон — Клавда Сезар Нерон (б. е. 37—68). Рома императору.

ДӨРДҮНЧҮ МӘЧЛИС*

Хәстәхананын сәһнәси, баш доктор вә режиссор. Баш доктор тәдбир төкүр, бинакүзарлыг едир, режиссор каһ сәһнәнин габағына чыхыб пәрдәјә бахыр, каһ баш докторун јанына кәлиб онун әмрини динләјир.

БАШ ДОКТОР. Мән елә күман едирәм ки, кечән дәфә Шаһзадәнин грими намүвафиг иди. Белә ки, Түркүстан шаһзадәсинин башында тач олмағы јанлышдыр. Ондан өтрү ки, тач анчаг онун атасына мүтәәллигдир.[1] Шаһзадәнин исә тач әвәзинә Бухара дәриси үстүнә мүзәјјән Кирман шалы сәрилмиш анчаг бир папаг нисбәт ола кәрәк. Ајаггабылары кәрәк индики әсри јох, кечмиш әсри јада сала. Тәгрири[2] вә тәләффүзү дә кәрәк бир нөв шаһанә ола. Ади олмаја.

РЕЖИССОР. Мән бунлары актјора тә'лим етмишдим. Гәбаһәт ондадыр, мәндә дејил.

БАШ ДОКТОР. Балет дәстәси дә, зәннимчә, хәстәләрин әһвал-руһијјәсини лазымынча мүлаһизә етмир.

РЕЖИССОР. Доктор, билирсән ки, бу да мәнә аид дејил.

БАШ ДОКТОР. Еләдир, буну доктор Не'мана демәк лазымдыр вә бир дә доктор Не'мана лазымдыр демәк ки...

(Доктор Не'ман дахил олур).

БАШ ДОКТОР. һә, сөһбәт балет вә мусиги барәсиндәдир. Мән о дәфә көрдүм ки, мусигинин бә'зи гышгырыглы кушәләри хәстәләрә о гәдәр дә тә'сир бағышламады. Бир сурәтдә ки, әмрази-әсабијјә[3] хәстәләр үчүн чалынан һәр бир мусиги кәрәк хәстәләрин тәғјирати-һиссијјә[4] вә һәрасијјәсинә[5] баис олсун ки, мусигинин инчә нәғмәләринин тә'сири алтында хәстәләрин әсәбләри мүвәггәти дә олмуш олса, истираһәт етсинләр. Мисал үчүн, көтүрәк кәндли гызынын Шаһзадәјә шикајәтә кәлмәјини. Орада кәрәк, әввәла, мусиги кәндли гызынын ағламағыны рәвајәт едә. Мәсәлән.

Режиссор зәнки чалыр. Пәрдә далындан мусиги чалыныр. Елә бу јердә дејир:

АЗАД БӘЈ. Әввәла, зәмани ки, бәндеји-һәгирләрин мүфәссәл фәрмајишинә сәбр вә һөвсәлә илә гулаг вердим, лазым кәлмәзми ки, сиз дә бир-ики дәгигә сәбрү һөвсәлә илә мәним әрзимә е'тина едәсиниз. Мән дејирәм ки, зәманәмизин вә әсримизин тәгазасы[6] даим ки, данышмағы һеч ејб көтүрмәз. Зәннимдә әсримизин һәман игтиза[7] вә шәраитинә дә баш доктору бир зәррә гәдәр вә мүғајир вә мүхалиф көрмүрәм. Зира ки, азад бир әсрдә азад милләт арасында һәр бир шәхсин зәнн едирәм. Ихтијари кәрәк олсун ки, өзү үчүн тәәһүл[8] гәрар вердији сурәтдә өз хошладығы гадыны евләнмәјә дә'вәт етсин. Баш доктор кими азад вә мәдәни бир вүчуд, зәмани ки,.евләнмәк истәди, та гәдим кишиләр кими бәјәндији гызын јанына хала нисбәти, ја бибисини елчи көндәрмәјәчәк. Мән елә ганырам ки, бурада баш доктор һәзрәтләринин күчәдә раст кәлдији бир гадына евләнмәк тәклифи азад әсрин, азад играрын азад рәфтара мүнасибәтләринин ади шәклидир. Бурада

---

* Дөрдүнчү мәчлис ашағыдакы мәнбәдән көтүрүлмүшдүр: А-6. Г-6 (283).

[1] Мүтәәллиг (әрәбчә) — аид.

[2] Тәгрир (әрәбчә) — изһар етмә, бәјан етмә.

[3] Әмрази-әсабијјә — әсәб хәстәликләри.

[4] Тәғјирати-һиссијјә (әрәбчә) — һиссләрин дәјишилмәси. Јахшылашмаг мә'насында.

[5] Һәрасијјә (ф) — горхудан чәкилмә. Азалмаг мә'насында.

[6] Тәгаза (әрәбчә) — тәләб, истәмә.

[7] Игтиза (әрәбчә) — лүзум, тәләб.

[8] Тәәһүл (әрәбчә) — евләнмә, арвад алма.

һеч нә о гадынын рәнчидә-хатир олмаға һаггы вар, нә дә бизим бурада атылыб-дүшмәјимизин бир мә'насы вар?

СӘСЛӘР. Нечә мә'насы јохдур, бу нәдир?

ДИКӘР СӘСЛӘР. Әлбәттә, мә'насы јохдур.

АЗАД БӘЈ. Әлбәттә, мә'насы јохдур.

ГЕЈРӘТМӘНД. (Азад бәјә). Еләдә дүнјада сәнин үчүн јахшы вә пис, гејрәт вә бинамуслуг...

МИЛЛӘТПӘРӘСТ ГӘҺРӘМАН НАТИГ. (Гејзли, Азад бәјә). Јох, јох, бу дәхи јарамады. Азад бәј, бу дәхи јарамады. Һәлә сиз буну унутмајын ки, хәстәхананын баш докторунун кәбинли арвады да вар. Замани ки, онун дүбарә арвад далынча дүшдүјүнә биз һеч бир ад гоја билмәрик.

СӘСЛӘР. Еләдир, елә.

СӘСЛӘР. Бу нә сөздү, бу нә сөздү?

АЗАД БӘЈ. Хуб, нә ејби вар? Туталым ки, өврәти вар. Мәкәр биз јенә көһнә әсрләрә гајыдыб кедәчәјик? Мәкәр биз јенә ахундларын кәбин зәнчирләринә бағлы олачајыг? Нә ејби вар. Мән ки, бир өврәти истәмирәм, кәбинлә дә олмуш олса, ону мәкәр мән бошујуб гејри өврәт ала билмәрәм? Бәс дәхи ингилабымыз һарада галды?

СӘСЛӘР. Бу нә сөздү, бу нә данышыр?

(Һај-күј).

АЗАД БӘЈ. Гардашлар, ахыр бир чығыр-бағыр салмајын, көрәк ки, ахыр нә олур? Дүнја-аләм дағылмајыб ки? Хуб, туталым ки, баш доктор кедиб, бир-ики өврәтә евләнмәк тәклифи eләјир. Хуб, нә олуб ки, еләјиб-еләјиб. Һәр кәс истәр кәләр. Истәмәз кәлмәз. Доктор бир кәсә зор ки, еләмәјиб. Ја биабырчы сөз ки, демәјиб?

ГЕЈРӘТМӘНД ЧАҺАНКИР.[1] Нечә нә олуб? Билсән ки, нә олуб, мән һәлә чохуну ачыб демирәм, аллаһ она инсаф версин.

АЗАД БӘЈ. Нә олуб? Де биләк? Нә ејби вар?

ГЕЈРӘТМӘНД ЧАҺАНКИР. Белә сөзүн ашкары будур ки, доктор кәбинли арвадлара да мүштәри чыхыб.

СӘСЛӘР. Бәли, доғрудур.

СӘС. Әшши, белә шеј олмаз.

АЗАД БӘЈ. Хуб, кимә мүштәри чыхыб? Һансы кәбинли өврәтә?

ГЕЈРӘТМӘНД. (О тәрәфә-бу тәрәфә бахыр). Адыны бурада сөјләјә билмәрәм.

СӘСЛӘР. Јох, о сөзләр лазым дејил.

АЗАД БӘЈ. Хуб, туталым ки, мүштәри чыхыб. Мән зәнн едирәм ки, бу сөзләр гондарма бир сөздүр. Баш доктор мәдәни бир шәхсдир. Елә бигајда иши көрмәз. Амма туталым ки, көрүбдүр. Бәлкә бир өврәтә көз јетириб, нә ејби вар? Әкәр о өврәт әриндән нифрәт едиб бошанар, сонра мүвафиг ганун вә әдаләтлә баш доктора әрә кедә биләр. Јох, әкәр әрини истәјирсә, мин адам она мүштәри олсун, бунун исә бир зијаны ола билмәз.

МИЛЛӘТПӘРӘСТ ГӘҺРӘМАН НАТИГ. Азад әфәнди, сән бирини билирсән, бирини билмирсән. Бу саат бизим шәһәрдә мән ешитдијимә көрә докторун өврәтләрә тәклифинин нәтичәсиндә үч-дөрд јердә нишанлы гызлар өз адахлыларыны рәдд еләјирләр ки, доктора кәлиб арвад олсунлар.

СӘСЛӘР. А киши, бу нә сөздү?

СӘСЛӘР. Доғрудур, доғру.

СӘСЛӘР. Валлаһ, лап биабыр олдуг.

АЗАД БӘЈ. Белә иш олмаз. Кимдир о гызлар? Кимдир о гызлар?

ГЕЈРӘТМӘНД ЧАҺАНКИР. Нечә кимдир? О сөзү данышмаг олар? О сөздән ган гохусу кәлир.

---

[1] Чаһанкир образы бу мәчлисдә «Гејрәтмәнд Чаһанкир» ады илә тәгдим олунур.

СӘСЛӘР. Олмаз, данышмаг олмаз.

СӘСЛӘР. Нечә олмаз. Чох әчәб олар.

БИР СӘС. Чох әчәб олар. Һазыр бири бизим гоншу гызыдыр.

СӘС. Кимдир?

ЧАҺАНКИР. (Гејзлә). Кәс сәсини, кәс сәсини.

БИР СӘС. Һеч дә кәсмирәм. О нијә белә намәрдлији еләјир ки, мән дә сәсими кәсәм.

СӘСЛӘР. Кимди? Кимди?

АЗАД БӘЈ. Кимдир? Нијә бир јоллуг мәтләби ачмыјаг. Де көрәк кимди?

Сәс-күј галхыр. Бирини дејин, о бирини истәмәз.

Бурада бирдән һамы сакит олур. Чүнки Дәли Шаһзадәнин вә ики нәфәр јаланчы мүавин докторларын голундан ики нәфәр шәһәр назарәтчиси вә ики нәфәр гапы гуллугчулары тутуб, чөлдән кәтирирләр ичәри. Шаһзадә дәлиханаја дахил олмаг истәмир. Кери чәкилә-чәкилә дејир:

— Мәнә зүлм едирсиз. Мәни тәһгир едирсиниз. О сәбәбә ки, мән евләнмәк истәјирәм. Амма сиз мәнә зор илә мане олурсунуз.

Гапычы Дәли Шаһзадәнин вә мүавинләрин үстүндән баш докторун палтарларыны алыб асыр јериндән. Көзлүјүнү алыб, гојур мизин үстүнә.

ГАПЫЧЫ. Аллаһ сәнә инсаф версин. Јәгин ки, дүнја-аләми биабыр еләдин. Бизим дә евимизи јыхдын. Билирәм бу ишин үстә баш доктор икимизи дә гуллугдан чыхардачаг.

Бундан сонра һәр үчүнүн голундан јапышыб, апарыр гатыр дәли кишиләр шө'бәсинә

ШӘҺӘР НӘЗАРӘТЧИСИ. (Гапычылара). Чох гәрибә. Бәс бунлар мәкәр докторлар дејил ки? Биз елә күман едирдик бунлар һәгигәтдә һәкимдирләр. Анчаг кефләниб, дүшүбләр күчәләрә.

ГАПЫЧЫ. А киши, аллаһ бунларын евини јыхсын. Һәким һансыдыр, үчү дә дәлидир. Бизим башымызын гарышыг вахтында фүрсәт тапыб, һәкимләрин палтарларыны кејиб, гачыблар шәһәрә.

НӘЗАРӘТЧИ. (Бир гәдәр фикир еләјир). Бу, јахшы иш олмады. Нечә сизин үчүн вә бүтүн хәстәхана үчүн бу бир бөјүк интизамсызлыға дәлаләтдир, һабелә бизим шәһәр нәзарәти үчүн бөјүк бир зәһмәт олачаг. Бу сәбәбдән өтрү шәһәрдә бу саат бөјүк бир вәлвәлә вар.

Чамаат һај-күј салыр. Гејрәтмәнд, Милләтпәрәст вә Азади-тәләб — бунлар јумругларыны гапычылара тәрәф тутуб, уча сәс илә һәдәләјирләр.

ШӘҺӘР НӘЗАРӘТЧИЛӘРИ. (Чамаата). Вәтәндашлар! Хаһиш олунур чошмајасыныз! Һәр нә еләјирсиз, ганундан чыхмајасыныз.

ГЕЈРӘТМӘНД. Бу, дәхи лотулуг олду. Баш докторлуг олмады. Бу һәшәмәтдә бир хәстәхананын идарәсини сәнә е'тибар едәләр, наинсафлыгдыр ки, ики нәфәр көмәкчи һәкимләрини дә саласан јанына, дүшәсән шәһәрләрин күчәләринә. Вә гәдим пејғәмбәрләр кими һәр бир өврәт габағына чыхды, дејәсән мән евләнмәк истәјирәм. Кәл сәни алым. Дәхи сөзүн доғрусу бу докторлуг олмады. Бу лотулуг олду.

Гапычылар јавашча әлләрини ағызларына басырлар вә јалварырлар ки, чамаат һај-күј еләмәсин.

ГАПЫЧЫ. (Јавашчадан). Аман күнүдүр, јаваш данышын, чүнки бурада баш докторда тәгсир јохдур, тәгсир биздәдир.

О БИРИ ГАПЫЧЫ. Аман күнүдү, сәс салмајын. Бизи бағышлајын.

МИЛЛӘТПӘРӘСТ. Доғрусу, милләтләр ичиндә биабыр олдуг. (Кедир. Јумруғуну силкәләјир вә учадан). Бу саат мәркәзә, сәһијјә нәзарәтинә телграфла хәбәр вермәк лазымдыр.

Баш доктор вә ики нәфәр мүавини дахил олурлар.

БАШ ДОКТОР. (һөвлнак) Нә олуб, чамаат, нә хәбәрдир?

Чамаат ичиндә гејлү-гал дүшүр. Әли Гејрәтмәнд, Вәли Милләтпәрәст, Вәли Азади-таләб истәјирләр докторларын үстүнә һүчум апарсынлар. Шәһәр нәзарәтчиләри гојмурлар.

БАШ ДОКТОР. (Шәһәр нәзарәтчисинә). Ахыр, бир бизи баша салын көрәк, нә олубдур вә бу нә һүчумдур?

ӘЛИ ГЕЈРӘТМӘНД. (Баш доктора). Дәхи нә олачаг? Белә бир әдәбсизлик һеч бир вилајәтдә баш вермәјибдир ки, сиз чәнаблар өз мүавинләринизи дә кәтүрүб, дүшәсиниз шәһәрин чаныны, өзүнүзү Түркүстан Шаһзадәси гәләмә вериб, растыныза кәлән өврәт хејлағыны бир пара јарашмајан ибарәләр вә ишарәләр илә тәһгир едәсиниз.

Баш доктор истәјир чаваб верә. Нәзарәтчи дә истәјир данышa.

ВӘЛИ МИЛЛӘТПӘРӘСТ. (Гејриләрә данышмаға мачал вермәјир). Әкәр сиз шәраб ичиб, кефләнмәјә чыхырсыныз, дәхи нә сәбәбә көрә күчәјә чыхырсыныз?

ВӘЛИ АЗАДИХАН. Туталым күчәјә чыхдын, мәкәр һәр раст кәлән өврәт хејлағына демәк олармы: — Мән евләнмәк истәјирәм? Кәл, сәни алым. Мәкәр белә бир һәрәкәт сизин үчүн шајәстәдир? Чох ејб олсун.

Нәзарәтчиләр күлүрләр.

ӘЛИ ГЕЈРӘТМӘНД. (Нәзарәтчиләрә). Тәвәгге едирик ки, күлмәјинизин сәбәбини бизә билдирәсиниз. Амма зән едирәм ки, бурада бәлкә елә ағламаг лазымдыр, нәинки күлмәк.

ВӘЛИ МИЛЛӘТПӘРӘСТ. Ондан өтрү ки, милләтләр ичиндә бинамус вә биабыр олмушуг.

КҮЛӘН НӘЗАРӘТЧИ. (Чамаата). А киши, бир сәбр един. Гулаг верин, мән сизи ишдән һалы едим.

Чамаат сакит олур. Докторлар да һејрәтдән гулаг асырлар.

НӘЗАРӘТЧИ. Бурадан шәһәрә кедән вә өврәтләрә евләнмәк тәклифини едән бизим бу докторлар дејилләр. Сиз мүштәбеһ олмусунуз.

ЧАМААТ. (Тәәччүблү). Бәс кимләрдир?

НӘЗАРӘТЧИ. Һәмин хәстәханада олан үч нәфәр дәлидир.

ЧАМААТ. Нечә үч нәфәр дәли?

НӘЗАРӘТЧИ. (Гапычылара). Дәхи, нијә дајанырсыныз? Бары һәман дәлиләри чамаата нишан верин ки, сакит олсунлар.

Гапычылар баш доктора јахынлашырлар вә ондан ичазә истәјирләр.

БАШ ДОКТОР. Аллаһ сизә инсаф версин. Јәгин о дәли Шаһзадәни бурахмысыныз шәһәрә. Вај, вај, биабыр олдуг.

Гапычы кишиләр шө'бәсинин гапысыны ачыр. Дәли Шаһзадә вә ики нәфәр мүавини динмәз-сөјләмәз кәлирләр, кедирләр докторун кәнарында дајанырлар. Шаһзадә чамаат ичиндәки өврәтләрин ичиндә Исмәт ханымы[1] көрүб, онун үстүнә һүчум едир:

— Мән евләнмәк истәјирәм вә сәни алмаг истәјирәм.

(Сон)

---

[1] Биринчи вә икинчи вариантларын һеч бириндә бу адда персонаж јохдур. Дәли шаһзадәнин Чаһанкиркилдә көрдүјү арвадлардан бири кими гәбул етмәк лазым кәлир.

РЕДАКСИЈАДАН: Заман кечдикчә, гүдрәтли сәнәткарымыз Чәлил Мәммәдгулузадәнин јарадычылығына охучу марағы, тәдгигатчы мәһәббәти артыр. Адама елә кәлир ки, пјесләри, повест вә һекајәләри, фелјетон, мәгалә вә мәктублары дәнә-дәнә арашдырылмыш, тәнгидчиләрин дили илә десәк, «тәдгигата чәлб олунмуш» әсрдашымыз һаггында тәзә сөз демәк, архивләрдән онун јени әлјазмаларыны, даһа доғрусу, јени әсәрләрини үзә чыхармаг мүшкүл мәсәләдир. Ахы, мәтншүнаслар вә әдәбијјатшүнаслар әлли илдән чохдур ки, әдибин әлјазмаларыны, әсәрләринин ајры-ајры нүсхәләрини саф-чүрүк етмәклә, тутушдурмагла мәшғулдурлар. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, индијәдәк Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығы мөвзусунда ијирмидән чох намизәдлик вә докторлуг диссертасијасы јазылыб мүдафиә олунмушдур.

Амма, мәһз тәдгигатчы мәһәббәти сајәсиндә, инадкарлыгла ахтарыш апармаг сајәсиндә сон илләрдә гүдрәтли сөз устасынын һәјаты, әдәби фәалијјәти илә бағлы јени-јени фактлар ортаја чыхарылмыш, тапылмыш тәзә әсәрләри — фелјетон, мәгалә вә мәктублары охучулара чатдырылмышдыр.

Көздән-көнүлдән узагда јох, Бакынын мәркәзиндә јерләшән республика Әлјазмалары Институтунун архивләриндә Ч. Мәммәдгулузадәнин индијәдәк анчаг ады чәкилән (1961-чи илдә) намә'лум пјесләринин әлли илдән чох јатыб галмасы, тоз басмасы тәәччүб доғурур; нечә олуб ки, 25 ил әввәл ады чәкилән пјесләрин («Әр», «Лә'нәт», «Ојунбазлар») «изинә дүшмәк», онлары ахтарыб тапмаг, охучуја тәгдим етмәк һеч кәсин ағлына кәлмәјиб?

Кәнч алим И. Һәбибов бу пјесләрин әлјазма автографларыны әлдә етдикдән сонра ики ил тәдгигат иши апармыш, әдибин ајры-ајры әлјазмаларыны, хүсусән «Әр» пјесинин вариантларыны дәнә-дәнә тутушдурмуш, 60 ил бундан әввәлки хәтлә јазылмыш нүсхәни әрәб-фарс дили мүтәхәссисләри илә бирликдә нәзәрдән кечирмишдир. Нәтичәдә сүбут етмишдир ки, «Әр» комедијасы, һәгигәтән, Мирзә Чәлил гәләминин мәһсулудур. Јорулмаз тәдгигатчы-алимимиз, Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын мүкәммәл биличиләриндән профессор Аббас Заманов пјеси охујандан сонра јазмышдыр: «Иса Һәбибовун «Азәрбајҹан» журналы редаксијасына тәгдим етдији «Әр» пјеси илә таныш олдум. Пјесин Мирзә Чәлилә мәхсус олмасына шүбһә јохдур. Бу әсәр Ч. Мәммәдгулузадәнин шәхсијјәти вә јарадычылығы һаггындакы тәсәввүрүмүзү даһа да кенишләндирир. Буна көрә ону журналда мүтләг нәшр етмәк лазымдыр».

Гәрибәдир, Бакынын 60 километрлијиндә, ачыг һавадача јерләшән, он мин илдән чох јашы олан Гобустан гаја рәсмләрини — тәбиәтин әвәзсиз архивини! — алимләримиз тәхминән 50 ил бундан әввәл кәшф етмишләр. Һәлә нә гәдәр кәшф олунмамыш ел сәнәти инчиләри, археоложи материаллар, үстүнүн лагејдлик тозу үфүрүлмәмиш гијмәтли әлјазмалары һардаса, һансы күнчдә-бучагдаса, јурдун һансы кәндиндә, дүнјанын һансы шәһәрләриндәсә јол көзләјә-көзләјә архивләрдә јатыб галыр. Кими, нәји көзләјир о инчиләр, о археоложи газынтылар, о әлјазмалары? — һәссас, вәтәндаш гејрәтли зијалы әлинин һәрарәтини, зијалы үрәјинин нараһат дөјүнтүсүнү... Зәнкин мадди-мә'нәви кечмишимизә лагејдлик көстәрмәк — һәм дә кәләчәјә арха чевирмәк дејилми?

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Әр» пјесини чапа һазырлајыб редаксијаја тәгдим едән Иса Һәбибова миннәтдарлығымызы билдирмәклә јанашы, истәрдик ки, нә вахтса дүнјадан көчмүш гүдрәтли сөз усталарымызын архивләрдә, говлугларда јатыб, ишыг үзү көрмәјән әлјазмаларыны, халг инчиләрини — јаддашларда галан фолклор нүмунәләрини өз «саһибләринә» — охучуларымыза чатдыраг. Һәр әсәр, үрәкдән гопуб кәлән һәр мисра, һәр чүмлә, һәр сөз сонрадан сәнәткар өмрүнүн силинмәз изинә чеврилир, онун адыны әбәдијјәтә говушдурур. Бу әбәдијјәт јолчуларынын адыны учалтмаг, хатирәсини әзиз тутмаг һамымызын вәтәндашлыг борчудур...